

894.342-3

А13
к

АРХИВ
КОР

Уральская библиотека

Абай
ҚАРА СӨЗДЕР

Абай
СЛОВА НАЗИДАНИЯ

Посвящается Году Абая в России

894.346

Серия "Уральская библиотека" А 13

АБАЙ

ҚАРА СӨЗДЕР

АБАЙ

**СЛОВА
НАЗИДАНИЯ**

Перевод с казахского С. Санбаева

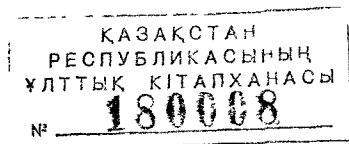
Издательство ТОО "Оптима"
Уральск-2006

Абай (Ибраһим Құнанбайұлы)
Қара сөздер. Орал қаласы, 2006 ж. - 164 бет.

АБАЙ (Ибрагим Кунанбаев)
Слова назидания. (Перевод с казахского С. Санбаева)
Уральск, 2006.- 164 стр.

Серия “Уральская библиотека”

Издательство ТОО “Оптима”, 2006г
Общественный культурно-
просветительский фонд “Старый
Уральск”, 2006г.

МАЗМҰНЫ

Бірінші сөз	6
Үшінші сөз	8
Төртінші сөз	11
Бесінші сөз	12
Алтыншы сөз	13
Жетінші сөз	14
Сегізінші сөз	16
Тоғызыншы сөз	17
Оныншы сөз	18
Он бірінші сөз	20
Он екінші сөз	21
Он үшінші сөз	21
Он төртінші сөз	22
Он бесінші сөз	23
Он алтыншы сөз	24
Он жетінші сөз	25
Он сегізінші сөз	27
Он тоғызыншы сөз	27
Жиырмамыншы сөз	28
Жиырма бірінші сөз	29
Жиырма екінші сөз	30
Жиырма үшінші сөз	31
Жиырма төртінші сөз	32
Жиырма бесінші сөз	33
Жиырма алтыншы сөз	34
Жиырма жетінші сөз	35
Жиырма сегізінші сөз	39
Жиырма тоғызыншы сөз	40
Отызыншы сөз	41
Отыз бірінші сөз	42
Отыз екінші сөз	42
Отыз үшінші сөз	44
Отыз төртінші сөз	45
Отыз бесінші сөз	47

Отыз алтыншы сөз	47
Отыз жетінші сөз	49
Отыз сегізінші сөз	51
Отыз тоғызыншы сөз	66
Қырықыншы сөз	67
Қырық бірінші сөз	69
Қырық екінші сөз	70
Қырық үшінші сөз	72
Қырық төртінші сөз	75
Қырық бесінші сөз	76

СОДЕРЖАНИЕ

Слово первое	78
Слово второе	79
Слово третье	80
Слово четвертое	83
Слово пятое	84
Слово шестое	85
Слово седьмое	86
Слово восьмое	88
Слово девятое	89
Слово десятое	90
Слово одиннадцатое	92
Слово двенадцатое	93
Слово тринадцатое	94
Слово четырнадцатое	95
Слово пятнадцатое	96
Слово шестнадцатое	97
Слово семнадцатое	98
Слово восемнадцатое	100
Слово девятнадцатое	101
Слово двадцатое	101
Слово двадцать первое	102
Слово двадцать второе	103
Слово двадцать третье	105

Слово двадцать четвертое	106
Слово двадцать пятое	107
Слово двадцать шестое	109
Словодвадцать седьмое (по Сократу)	111
Слово двадцать восьмое	115
Слово двадцать девятое	116
Слово тридцатое	118
Слово тридцать первое	119
Слово тридцать второе	119
Слово тридцать третье	121
Слово тридцать четвертое	123
Слово тридцать пятое	125
Слово тридцать шестое	126
Слово тридцать седьмое	128
Слово тридцать восьмое	129
Слово тридцать девятое	149
Слово сороковое	151
Слово сорок первое	153
Слово сорок второе	154
Слово сорок третье	156
Слово сорок четвертое	160
Слово сорок пятое	162

Бірінші сөз

Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық — әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық: қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтып, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын.

Ел бағу? Жоқ, елге бағым жоқ. Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, не албыртқан, көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді құдай сақтасын!

Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар. Енді қартайғанда қызығын өзің түгел көре алмайтұғын, ұры, залым, тілемсектердің азығын бағып беремін деп, қалған азғана өмірімді қор қылар жайым жоқ.

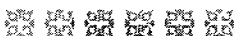
Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгеніңді кімге үйретерсің, білмегеніңді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі — бір тез қартайтатұғын күйік.

Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елге, осы жерде не қылған софылық?

Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай елге косайын, қай харакетке қосайын? Балаларымның өзіне ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпен көрерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам?

Оны да ермек қыла алмадым.

Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ.

Екінші сөз

Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе, күлуші еді: «ененді ұрайын кең колтық, шүлдіреген тәжік, арқадан үй төбесіне саламын деп қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз кергенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт деген осы» деп.

Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «түйеден қорыққан ноғай атқа мінсе, шаршап, жаяу жүрсе, демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңізші, түкке ыңғайы келмейтұғын, солдат ноғай, қашқын ноғай, «башалшік»¹ ноғай деп.

Орысқа да күлуші еді: «ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс» деп. Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нанады, «ұзын құлақты тауып бер депті»— деп.

Сонда мен ойлаушы едім: ей, құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған, жаман келеді екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп, әлгі айтылмыш сөздерді бір үлкен қызық көріп, қуанып күлуші едім.

Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһари жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп, сол айдап кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен

молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық — бәрі соларда. Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда.

Оның малдыларына құзғын тамағымыз үшін, біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз. Біздің ең байымызды: «сәнің шақшы² аяғың білән пышыратырға қойған идән түгіл, шық, сасы қазақ», — деп үйінен қуып шығарады.

Оның бәрі бірін-бірі қуып, қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып зор болғандық әсері.

Орысқа айтар сөз де жоқ, біз құлы, күні қадарлы да жоқпыз.

Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?

Үшінші сөз

Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі ілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не?

Һәмма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі — қорқақ, қайратсыз тартады, әрбір қайратсыз — қорқақ, мақтанғыш келеді; әрбір мақтаншақ — қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз — надан, арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады. Мұның бәрі төрт аяқты малды кебейтеміннен басқа ойының жоқтығынан; өзге егін, сауда, өнер, ғылым секілді нәрселерге салынса, бұлай болмас еді.

Әрбір мал іздеген малым көп болса, өзімдікі де, балаларым да малды болса екен дейді.

Ол мал көбейсе малшыларға бақтырмақ, өздері етке, қымызға тойып, сұлуды жайлап, жүйрікті байлап отырмақ.

Қыстауы тарлық қылса, арызы жеткендік, сыйы өткендік, барлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ, ептеп алмақ, тартып алмақ. Ол қыстауынан айрылған және біреуге тиіспек, я болмаса орынсыздығынан елден кетпек, әр қазақтың ойы осы.

Осылар біріне бірі достық ойлай ала ма? Кедей көп болса, ақысы кем болар еді, малдан айрылғандар кебейсе, қыстауы босар еді деп, мен ананы кедей болса екен деп, ол мені кедей болса екен деп, әуелде ішімізбен қас сағындық. Әрберден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын және де ептеп мал жиюға күшім жетімді болсын деп, қызметке, болыстық, билікке таластық.

Сонан соң не момынның баласы бөтен жаққа шығып, еңбек қылып, мал іздемейді, егін, сауданың керегі жоқ болады. Өз басын өзі осындай таласпенен кісі көбейтеміз деп партия жиғандардың бүгін біреуіне, ертең біреуіне кезекпен сатады да жүреді.

Ұрылар тыйылмайды. Ел тыныш болса, оның ұрлығын ешкім сүйемес еді. Ел екі жар болған соң, кім ант ішіп ақтап, арамдығын жақтап сүйеймін десе, соған жақ болып сүйеніп, бұрынғыдан ұрлығын әлденеше есе асырады.

Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік «шапты, талады» деген әр түрлі уголовный іс көрсетіп, арыз береді. Оған дознание — тергеу шығарады. Өтірік, көрмегенін көрдім деуші куәлар да әлдеқашан дайындап қойылған, бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін, ол адам басын құтқармақ үшін жамандарға жалынса, оның да адамдығының кеткені, егер жалынбаса, тергеулі, сотты адам болып, ешбір қызметке жарамай, басы қатерге түсіп өткені.

Ол болыс болғандар өзі қулық, арамдықпенен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді,

өзіндей арам, қуларды қадірлейді, өзіме дос болып, жәрдемі тиеді деп, егер қас болса, бір түрлі өзіме де залал жасауға қолынан келеді деп.

Осы күнде қазақ ішінде «ісі білмес, кісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі: «ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісіңнің амалшы, айлалығынан жетерсің» деген сөз.

Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы: «Сені біз сайламадық па?»— деп елдің бұлданғандығымен күні етеді. Екінші жылы кандидатпенен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап, тағы болыс болып қаларға мүмкін болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды?

Осы қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келді: Халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадәрлі орысша образование алған кісі болсын. Егер де орталарында ондай кісісі жоқ болса, яки бар болса да сайламаса, уезный начальник бірлән военный губернатордың назначениесі бірлән болады десе, бұл халыққа бек пайдалы болар еді. Аның себебі: әуелі қызметқұмар қазақ балаларына образование беруге ол да — пайдалы іс, екінші — назначение бірлән болған болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлықтарға міндетті болар еді.

Уа және назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлки жоғалар еді. Уа және әрбір болыс елде старшина басы бір би сайланғандық, бұл халыққа көп залал болғандығы көрініп, сыналып білінді. Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы Қасым ханның «Қаска жолы», Есім ханның «Ескі жолын», Әз Тәуке ханның «Күл төбенің басында күнде кеңес» болғанда «Жеті жарғысын»⁷ білмек керек. Әм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ.

Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деп. Оның мәнісі — тақ болмаса, жүп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз. Өйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере білінгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе.

Ол билерге даугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке тандап алып, үстіне біреуді посредникке сайлап алып, біте берсе, егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай бітім болар еді.

Төртінші сөз

Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил көп өтетұғынын да, әрбір мастың сөйлеген кезінде бас ауыртатұғынын. Бұлай болғанда, күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не ұят келерлік істің күр, ғафил көп өткізіп отырса керек. Осындай ғафилдік көп өткізіп, елемеген кісінің не дүниеде, не ахиретте басы бір ауырмай қалмаса керек.

Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі кеніш болса керек. Енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғыменен жүре аламыз ба? Үнемі уайым-қайғыға жан шыдай ма екен? Үнемі күлмей жүре аламыз ба, үнемі күлмей жүруге жан шыдай ма екен? Жоқ мен үнемі уайым-қайғыменен бол демеймін. Уайым-қайғысыздығыңа уайым-қайғы қылдағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харакет табу керек һәм қылу керек. Әрбір орынды харакет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкіменен азайтпа қайғыны, орынды харакетпен азайт!

Шығар есігін таба алмай, уайым-қайғының ішіне кіріп алып, қамалып қалмақ, ол өзі де — бір антүрғандық

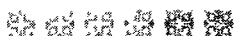
және әрбір жаман кісінің қылығына күлсең, оған рахаттанып күлме, ыза болғаныңнан күл, ызалы күлкі» өзі де — қайғы.

Ондай күлкіге үнемі өзің де салынбассың, әрбір жақсы адамның жақсылық тапқанына рақаттанып күлсең, онын жақсылықты жақсылығынан тапқандығын ғибрат көріп күл. Әрбір ғибрат алмақтың өзі де мастыққа жібермей, уақытымен тоқтатады.

Көп күлкінің бәрін де мақтағаным жоқ, оның ішінде бір күлкі бар-ау — құдай жаратқан орныменен іштен, көкіректен келмейді, қолдан жасап, сырты менен бет-аузын түзеп, бай-бай күлкінің өнін сәндеп, әдемішілік үшін күлетін бояма күлкі.

Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада бұл дүниенің рақатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнінде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды.

Құлық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ — өнерсіз иттің ісі. Әуел құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп еңбегінді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды.

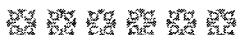
Бесінші сөз

Көкірек толған қайғы кісінің өзіне де билетпей, бойды шымырлатып, буынды құртып, я көзден жас болып ағады, я тілден сөз болып ағады. Қазақтар: «Ө, құдай, жас баладай қайғысыз қыла көр!» деп тілек тілегенін өзім көрдім. Онысы жас баладан гөрі өзі есті кісі болып, ескермес нәрсесі жоқсып, қайғылы кісі болғансығаны. Қайғысы не десең, мақалдарынан танырсың: «Түстік өмірің болса, күндік мал жи», «Өзіңде жоқ болса, әкең де жат», «Мал — адамның бауыр еті», «Малдының беті — жарық, малсыздың беті — шарық», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «Ердің малы елде, еріккенде қолда»,

«Берген перде бұзар», «Алаған қолым — береген», «Мал тапқан ердің жазығы жоқ», «Байдан үмітсіз — құдайдан үмітсіз», «Қарның ашса, қаралы үйге шап», «Қайраңы жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» деген осындай сөздері көп, есепсіз толып жатыр.

Бұл мақалдардан не шықты? Мағлұм болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, бірақ мал үшін қам жейді екен, ол малды қалайша табуды білмейді екен, бар білгені малдыларды алдап, мақтап алмақ екен, бермесе оныменен жауласпақ екен, егер малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен. Әйтеуір ұрлық, кулық-сұмдық, тіленшілік, соған ұқсаған қылықтың қайсысын болса да қылып мал тапса, жазалы демесек керек екен.

Бұларының жас баланың ақылынан несі артық? Бірақ, жас бала қызыл ошақтан қорқушы еді, бұлар тозақтан да қорықпайды екен. Жас бала ұялса, жерге өне жаздаушы еді, бұлар неден болса да ұялмайды екен. Сол ма артылғаны? Қолымыздағыны үлестіріп талатпасақ, біз де өзіндей болмасақ, безеді екен. Іздеген еліміз сол ма?

Алтыншы сөз

Қазақтың бір мақалы: «Өнер алды — бірлік, ырыс алды — тірлік» дейді. Бірлік қандай елде болады, қайтсе тату болады — білмейді. Қазақ ойлайды: бірлік ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса екен дейді. Олай болғанда байлықтан не пайда, кедейліктен не залал? Ағайын құрымай мал іздеп не керек? Осы ма бірлік? Жоқ. бірлік — ақылға бірлік, малға бірлік емес. Малыңды беріп отырсаң, атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып бірлік қылады. Бірлік малға сатылса антұрғандықтың басы осы. Ағайын алмай бірлік қылса керек, сонда әркім несібесін құдайдан тілейді, әйтпесе құдайдан тілемейді, шаруа іздемейді. Әуел

біріне бірі пәле іздейді. Не түсін, не ажарын, не өкпесін бұлдап, ол болмаса, бір пәле салып, қорғалатып, әйтеуір бірін-бірі алдаудың амалын іздеседі. Мұның қай жерінен бірлік шықты?

«Ырыс алды — тірлік» дейді, ол қай тірлік? Ол осы жан кеудеден шықпағандық па? Жоқ, ондай тірлік итте де бар. Ондай тірлікті қымбат көріп, бұлдаған адам өлімді жау көріп, ахиретке дұшпан болады. Жанын қорғалатып, жаудан қашып, қорқақ атанып, еңбек қылудан, қызмет қылудан қашып, еріншек атанып, дүниеде әлгі айтылған ырысқа дұшпан болады.

Ол айтқан тірлік олар емес. Көкірегі, көңілі тірі болса, соны айтады. Өзің тірі болсаң да, көкірегің елі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың.

Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсың.

Кеселді жалқау, қылжақбас,

Әзір тамақ, әзір ас,

Сыртың — пысық, ішің — нас,

Артын ойлап ұялмас,—

болып жүріп, тірімін деме, онан да алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің өзі артық.

Жетінші сөз

Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі — ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар — тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды, һәм өзі өспейді; қуат таппайды. Біреуі білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тура жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді?»

деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі — жан құмары, білсем екен, көрсем екен; үйренсем екен деген.

Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады. Өзелде құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны. Сол қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі «бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақ та есімізден шығып кететұғын құмарымызды, ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз?

- Сол өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді. Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызса керек еді. Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдлап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық, жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен. Ержеткен соң, күш енген соң, оған билетпедік. Жаңды тәнге бас ұрғыздық, еш нәрсеге көңілменен қарамадық, көзбен қарамадық, көңіл айтып тұрса сенбедік. Көзбен көрген нәрсенің де сыртын көргенге-ақ тойдық. Сырын қалай болады деп көңілге салмадық оны білмеген кісінің несі кетіпті дейміз. Біреу айтса да, ұқпаймыз. Біреу ақыл айтса: «Өз білгенің — өзіңе, өз білгенім — өзіме», «кісі ақылымен бай болғанша, өз ақылыңмен жарлы бол» деген дейміз, артығын білмейміз, айтып тұрса ұқпаймыз.

Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық? Қайта бала күнімізде жақсы екенбіз. Білсек те, білмесек те, білсек екен деген адамның баласы екенбіз. Енді осы күнде, хайуаннан да жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлертірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз.

Сегізінші сөз

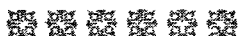
Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды?

Біреу — болыс, біреу — би. Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді, Олар өздері де оздық кісіміз, өзіміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтамыз деп сайланды. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзерлігі-ақ қалған. Ол не қылып тындасын және тыңдайын десе де қолы тие ме? Басында өзіндік жұмысы бар: ұлығымызға жазалы болып қаламыз ба, яки елдегі бұзақыларымызды бүліндіріп аламыз ба, яки халқымызды бүлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығындап, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба?— деген ебіне қарай біреуді жетілтейін, біреуді құтылтайын деген бейнетінін бәрі басында, қолы тимейді.

Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты малыменен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, арамдық ақыл, ғылым, білім — еш нәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса құдай тағаланы да паралап алса болады дейді. Оның діні, құдайы, халқы, жұрты, білім-ұяты, ары, жақыны, бәрі — мал. Сөзді қайтіп ұқсын, ұғайын десе де, қолы тие ме? Ол малды суармақ, тойғызбақ, саудасын жимақ, күзеттірмек, бақтырмақ, ұры-бәрі, қыс, суық-сұғанақ — солардан сақтанбақ, солардан сақтарлық кісі таппақ. Оның бәрін жайғастырып, аяғын алып келіп, мақтанға орналастырғанша қашан? Қолы тимейді.

Енді ұры-залым, сұм-сұрқия өзі де тыңдамайды.

Онша-мұнша қой жүнді қоңыршалар күнін де көре алмай жүр. Аналар андай болып тұрғанда, білім, ғылым, ақылды не қылсын? Және де білім, ғылым кедейге керегі жоқтай-ақ: «Бізді не қыласың ана сөзді ұғарлықтарға айт!» дейді. Оның өзгеменен ісі жоқ, ана алдындағы үшеуіндей болған жанның ойында ешбір қайғысы, мұңы болмаса керек.

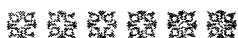

ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Осы мен өзім — қазақпын. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді. Уа, әрнешік бойларынан адам жақсы көрерлік, я көңілге тиянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді. Соны не үміт үзбестікке, не онысы болмаса, мұнысы бар ғой деп, көңілге қуат қылуға жаратсам керек еді, ондайым жоқ. Егер жек көрсем — сөйлеспесем, мәжілістес, сырлас, кеңестес болмасам керек еді, тобына бармай, «не қылды, не болды?» демей жату керек еді, ал мүмкін болмаса, бұлардың ортасынан көшіп кету керек еді. Бұларды жөндеймін деуге, жөнделер, үйренер деген үмітім де жоқ. Бұлардың бірі де жоқ. Бұл қалай? Бұл айтқанның бірін тұтпай болмас еді.

Мен өзім тірі болсам да анық тірі де емеспін. Әншейін осылардың ызасынан ба, өзіме-өзім ыза болғанымнан ба, яки бөтен себептен бе,— білмеймін. Сыртым сау болса да ішім өліп қалыпты. Ашулансам, ызалана алмаймын. Күлсем қуана алмаймын, сөйлегенім өз сезім емес, күлгенім өз күлкім емес, бәрі де әлдекімдікі.

Қайратты күнімде қазақты қиып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы көріп, үміт етіп жүріппін. Қашан әбден біліп, үмітімді үзген кезде, өзге жаққа барып, жатты өз қылып, үйір боларлық қайрат жалын сөніп те қалған екен. Сол себептен бір жүрген қуыс кеудемін. Тегінде ойлаймын: бұ да жақсы, өлер кезде өттеген-ай, сондай, сондай қызықтарым қалда-ау!» деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге.

Оныншы сөз

Біреулер құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады? Өлсем орнымды бассын дейді, артымнан құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді. Осыдан басқасы бар ма?

Балам орнымды бассын демек не сөз? Өзіңнен қалған дүние иесіз қалар дейсің бе? Қалған дүниенің қамын сен жемек пе едің? Өліп бара жатқанда өзгеден қызғанып айтқаның ба? Өзгеге қимайтуғын сенің не қылған артықша орның бар еді?

Баланың жақсысы — қызық, жаманы — күйік, не түрлі боларын біліп сұрадың? Дүниеде өзіңнің көрген қорлығың аз болды ма? Өзіңнің қылған иттігің аз болды ма? Енді бір бала туғызып, оны да ит қылуға, оған да қорлық көрсетуге мұнша неге құмар болдың?

Артымнан балам құран оқысын десең, тіршілікте өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса, кім құран оқымайды? Жаманшылықты көп қылсаң, балаңның құраны неге жеткізеді? Тіршілікте өзің қылмаған істі, өлген соң саған балаң кәсіп қылып бере ала ма?

Ахирет үшін бала тілегенің — балам жасында өлсін дегенің. Егерде ержетсін десең, өзі ержетіп, ата-анасын тұзақтан құтқарарлық бала қазақтан туа ма екен? Оңдай баланы сендей әке, сенің еліндей ел асырап өсірмек пе екен?

Қартайғанда асырасын десең, о да — бір бос сөз. Әуелі — өзің қаруың қайтарлық қартаюға жетемісін, жоқ па? Екінші — балаң мейрімді болып, асырарлық болып туа ма, жоқ па? Үшінші — малын болса, кім асырамайды? Малың жоқ болса, қай асырау толымды болады? Баланың мал табарлық болары, мал шашарлық болары — ол да екіталай.

Хош, құдай тағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе? Білмейсің, бұрынғы өз күнәнді өзің

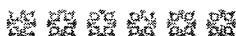
көтергенінменен тұрмай, балаңның күнәсіне тағы да ортақ боласың.

Әуел балаңды өзін алдайсың: «Әне, оны берем, міне, мұны берем» деп. Баста балаңды алдағаныңа бір мәз боласың. Соңыра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? «Боқта!» деп, біреуді боқтатып, «кәпірқияңқы, осыған тимендерші» деп, оны масаттандырып, әбден тентектікке үйретіп қойып, сабаққа бергенде, молданың ең арзанын іздеп, хат таныса болады деп, қу, сұм бол деп, «пәленшенің баласы сені сыртыннан сатып кетеді» деп, тірі жанға сендірмей, жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? Осы баладан қайыр күтесің бе?

Және мал тілейсіңдер, неге керек қылайын деп тілейсіңдер? Әуелі, құдайдан тілеймісін? Тілейсің. Құдай берді, бергенін алмайсың. Құдай тағала саған еңбек қылып мал табарлық қуат берді. Ол қуатты халал кәсіп қыларлық орынға жұмсаймысын? Жұмсамайсың. Ол қуатты орнын тауып сарып қыларды білерлік ғылым берді, оны оқымайсың. Ол ғылымды оқыса, ұғарлық ақыл берді, қайда жібергеніңді кім біледі? Ерінбей еңбек қылса, түңілмей іздесе, орнын тауып істесе, кім бай болмайды? Оның саған керегі жоқ. Сенікі — біреуден корқытып алсаң, біреуден жалынып алсаң, біреуден алдап алсан болғаны, іздегенің — сол. Бұл — құдайдан тілеген емес. Бұл — абыройын, арын сатып, адам жаулағандық, тіленшілік.

Хош, сөтіп жүріп-ақ мал таптың байыдың. Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзіңе табылмаса балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан руза, қылған қаж ешбір ғибадат орнына бармайды. Ешбір қазақ көрмедім, малды иттікпен тапса да, адамшылықпен жұмсаған. Бәрі де иттікпен табады, иттікпенен айрылады. Бейнет, күйігі, ызасы — сол үшеуінен басқа еш нәрсе бойында қалмайды.

Барында баймын деп мақтанады. Жоғында «маған да баяғыда мал бітіп еді» деп мақтанады. Кедей болған соң тағы қайыршылыққа түседі.

Он бірінші сөз

Осы елдің үнем қылып жүргені немене? Екі нәрсе. Әуелі — ұрлық. Ұры ұрлықпен мал табам деп жүр. Мал иесі артылтып алып тағы да байимын деп жүр. Ұлықтар алып берем деп, даугерді жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр. Қарапайым жұрт ұрлық айтып мал алам деп, ұрыға атымды сатып «пайдаланам» деп, не өткізбесін арзанға түсіріп алам деп жүр. Екінші — бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең көп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр. Кім азса мен соған керек боламын деп, к... қыздырып алып, өзін біраз ғана азық қылайын деп жүр.

Ұлықтар «пәлі-пәлі», бұл табылған ақыл екен, мен сені бүйтіп сүйеймін деп, ананы жеп, сені бүйтіп сүйеймін деп, мынаны жеп жүр. Қара халық менін сонша үйім бар, сонша ауыл таяғынды соғайын, дауыңды айтайын деп, қай көп бергенге партиялас боламын деп, құдайға жазып, жатпай-тұрмай салып жүріп басын, ауылын, қатын, баласын сатып жүр.

Осы бір ұры, бұзақы жоғалса, жұртқа ой да түсер еді. Шаруа да қылар еді. Бай барын бағып, кедей жоғын іздеп, ел секілденіп талапқа, тілеуге кірісер еді.

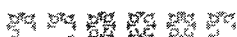
Енді жұрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақ, мұны кім түзейді? Анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме? Ұрыны тыю да оңай болар еді, бірақ осы бұзақының тіліне еретұғын, азатұғын байларды кім тыяды?

Он екінші сөз

Кімде-кім жақсы дүр, жаман дүр ғибадат қылып жүрсе, оны ғибадаттан тыюға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой дейміз. Ләкин сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, қылса екен. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсе екен. Әуел — иманның игтиқатын махкамлемек керек, екінші — үйреніп жеткенше осы да болады ғой демей, үйрене берсе керек. Кімде-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенін қойса, оны құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды. Уа ләкин, кімде-кім иман неше нәрсе бірлән көмеләт табатұғынын уа неше жерден бұзылатұғынын білмей, басына шалма орап, бірәдар атын көріп, рузашыл, намазшыл болып жүргені көңілге қалың бермей тұрып жыртысын салғанға ұқсайды.

Күзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды, ықыласымен өзін-өзі аңдып, шын діни шыншылдап жаны ашып тұрмаса, салғырттың иманы бар деп болмайды.

Он үшінші сөз

Иман деген — алла табарака уатағаланың шәриксіз, ғайыпсыз бірлігіне, барлығына уа һәр неге бізге пайғамбарымыз саллала Аллаһу Һалайһи уа саллам арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойын сұнып, инанмақ.

Енді бұл иман дерлік инануга екі түрлі нәрсе керек.

Әуел не нәрсеге иман көлтірсе, соның хақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып ақылы дәлел испат қыларға жараса, мұны якини иман десек керек.

Екінші — кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту

бірлән иман келтіріп. сол иман келтірген нәрсесіне соншалық беріктік керек. Біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсе де, соған айнып көңілі қазғалмастай берік боларға керек. Бұл иманды иман таклиди дейміз.

Енді мұндай иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек екен. Якини иманы бар деуге ғылымы жоқ, таклиди иманы бар деуге беріктігі жоқ, я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаланғанға карап, ақты қара деп, я қараны ақ деп, я өтірікті шын деп ант ететұғын кісіні не дейміз? Құдай тағала өзі сақтасын. Уа әрнешік білмек керек, жоғарғы жазылмыш екі түрліден басқа иман жоқ. Иманға қарсы келерлік орында ешбір пенде құдай тағала кеңшілігімен кешеді-дағы демесің, аның үшін құай тағаланың ғафуына, яки пайғамбарымыздың шафагатына сыймайды уа мүмкін де емес. «Қылыш арасында серт жоқ» деген жалған мақалды қуат көрген мұндай пенденің жүзі құрысын.

Он төртінші сөз

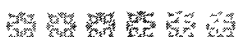
Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені — батыр дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап білмейді. Рақымдылық, мейірбандылық, уа әрбір түрлі адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай ойды оларға да болса игі еді демек, бұлар — жүрек ісі, асықтық та — жүрек ісі. Тіл жүректін айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады. Біздің қазақтың «жүректісі» мақтауға сыймайды. Айтқанға көнгіш, уағдада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жиып алғыш, кештің соңынан итше ере бермей, адасқан көптің атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, қиын да болса, мойындау, әділетті ақыл мойындамаған нәрсеге, оңай да болса, мойындамау — ерлік, батырлық осы болмаса, қазақтың

айтқан батыры — әншейін жүректі емес, қасқыр жүректі деген сөз.

Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білместігімнен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын. Білімді білсе де, арсыз қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір ілігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады.

Осы жұрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі — бөлеге, жаманшылыққа еліртпек үшін, бірін-бірі «айда батырлап!» қыздырып алады да, артын ойлатпай, азғыратұғын сөздері.

Әйтпесе, құдайға терістіктен, не ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір түгіл, әуелі адам ба өзі?

Он бесінші сөз

Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, бір белгілі парқын көрдім.

Әуел — пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды, сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалып.

Сонда есті адам, орынды іске қызығып, құмар-іздейді екен-дағы, күнінде айтса құлақ, ойласа көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өткен өмірдің өкініші де жоқ болады екен.

Есер кісі орнын таппай, не болса сол, бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын иткорлықпен өткізіп алады екен-дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен. Жастықта бұл қызықтан соң және бір қызық тауып

алатын кісімсіп, жастығы тозбастай, буыны босамастай көріп жүріп бірер қызықты қуғанда-ақ мойны қатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен.

Үшінші — әрбір нәрсеге қызықпақтық. Ол өзі бойға құмарлық пайда қылатын нәрсе екен. Әрбір құмарлық өзіне бір түрлі дерт болады екен, уа әрбір құмар болған нәрсеге жеткенде, яки әне-міне, жетер-жетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пайда болады екен.

Әрбір мастық бойдан оғатты көп шығарып, ақылдың көзін байлап, төңіректегі қараушылардың көзін ашып, «ананы, мынаны» дегізіп, бойды сынататұғын нәрсе екен.

Сол уақытта есті кісілер үлкен есі шықпай, ақылды қолдан жібермей, бойын сынатпай жүріп ізденеді екен.

Есер кісі ер-тоқымын тастап, бөркі түсіп қалып, етегі атының к...н жауып кетіп, екі кезі аспанда, жынды кісіше шаба беруді біледі екен, соны көрдім.

Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасыңда бір, ең болмаса, айында бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өміріңді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің?

Жок, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысын?

Он алтыншы сөз

Қазақ құлшылығым құдайға лайықты болса екен деп қам жемейді. Тек жұрт қылғанды қылып, жығылып тұрса болғаны. Саудагер несиесін жия келгенде, «тапқаным осы, біттім деп, алсаң — ал әйтпесе саған бола жерден мал қазамын ба?» дейтұғыны болушы еді ғой. Құдай тағаланы дәл саудагердей қыламын дейді. Тілін жаттықтырып, дінін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды. «Білгенім осы, енді қартайғанда қайдан

үйрене аламын» дейді. «Оқымадың демесе болад тағы, тілімнің келмегенін қайтушы ед» дейді.

Оның тілі өзге жұрттан бөлекше жаратылып па?

Он жетінші сөз

Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, ғылымға жүгініпті.

Қайрат айтыпты: Ей, ғылым, өзің білесің ғой, дүниеде еш нәрсе менсіз кәмететке жетпейтұғынын әуел өзінді білуге, ерінбей, жалықпай үйрену керек, ол менің ісім, құдайға лайықты ғибадат қылып, ерінбей, жалықпай орнына келтірмек те — менің ісім. Дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абұйыр, мансапты еңбексіз табуға болмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, күнәкәрліктен, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі шайтанның азғыруынан құтқаратұғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жиғызып алатұғын мен емес пе? Осы екеуі маған қалай таласады?— депті.

Ақыл айтыпты: Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын — мен, сенің сөзіңді ұғатұғын — мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен, осы екеуі маған қалай таласады? Менсіз өздері неге жарайды?— депті.

Онан соң жүрек айтыпты:

Мен — адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тіршілік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күйжәйі қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын — мен. Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратын — мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам

баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп, еритұғын — мен, жаманшылықтан жиреніп, тулап кететұғын — мен, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады?— депті.

Сонда ғылым бұ үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты:

- Ей, қайрат, сенің айтқаныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығын да мол, пайдан да мол, залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман,— депті.

Ей, ақыл! Сенін айтқандарыңның бәрі де рас. Сенсіз еш нәрсе табылмай-тұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да — бәрі сенен шығады. Жақсынын, жаманның — екеуінің де сүйенгені сен; екеуінің де іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман,— депті.

- Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ — менің ісім,—депті. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді: Жақсылық айтқанына жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады. Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшінді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет,— деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен.

Осы үшеуің бір кісінде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам сол.

Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым.

Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы,— депті.

Он сегізінші сөз

Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек — дұрыс іс. Ләкин өз дәулетінен артық киінбек, не киімі артық болмаса да көңіліне қуат тұтып, тым айналдырмақ — кербездің ісі.

Кербездің екі түрлі кылығы болады: бірі — бет-пішінің, сақал-мұртын, мүшесін, жүріс-тұрысын, қас-қабағын қолдан түзеп, шынтағын көтеріп, қолын тарақтап әуре болмақ. Біреуі — атын, киімін «айран ішерім» деп, солардың арқасында сыпайы жұғымды жігіт атанбаққа, өзінен ілгерілерге елеулі болып, өзі қатардың ішін күйдіріп, өзінен кейінгіге «әттең дүние-ай, осылардың атындай ат мініп, киіміндей киім кигеннің не арманы бар екен?!» дейтұғын болмаққа ойланбақ.

Мұның бәрі — масқаралық, ақымақтық.

Мұны адам бір ойламасын, егер де бір ойласа, қайта адам болмағы қиын іс.

Кербез дегенді осындай кер, кердең немеден безіндер деген сөзге ұқсатамын. Тегінде адам баласы, адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ.

Онан басқа нәрселерменен оздым ғой демектің бәрі де — ақымақтық.

Он тоғызыншы сөз

Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін ескерсе,

жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады.

Мұндай сөзді есіткенде жайқақтап, шалғырттанып не салбырап, салғырттанып есітсе, не есіткен жерін қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек?

Осындай сөз танымайтұғын елге сөз айтқанша, өзіңді танитұғын шошқаны баққан жақсы деп бір хакім айтқан екен, сол секілді сөз болады.

Жиырмасыншы сөз

Тағдырдың жарлығын білесіздер — өзгерілмейді. Пәндеде бір іс бар жалығу деген. Ол — тағдырда адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны адам өзі жора тапқан емес. Оған егер бір еліксе, адам баласының құтылмағы қиын. Қайраттанып, сілкіп тастап кетсең де ақырында тағы келіп жеңеді.

Ақылы түгел, ойлы адамның бір баласы байқаса осы адам баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар ма екен? Тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, мақтаннан да, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңілі аз ба, көп пе жалығады. Аның үшін бәрінің ғайыбын көреді, баянсызын біледі, көңілі бұрынғадан да суи бастайды.

Дүние бірқалыпты тұрмайды, адамның қуаты, ғұмыры бірқалыпты тұрмайды. Әрбір мақұлыққа құдай тағала бірқалыпты тұрмақты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бірқалыпты тұра алады?

Бірақ осы жалығу деген әр нені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын — бәрінін баянсызын біліп жеткен, ойлы адамнан шығады. Хаттаки ғұмырдың баянсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырының шолақтығын көрген-білгендер тіршіліктен де жалықса болады. Бұлай болғанда ақымақтық, қайғысыздық та бір ғанибет екен деп ойлаймын.

Жиырма бірінші сөз

Аз ба, көп пе, адам баласы бір түрлі мақтаннан аман болмағы - қиын іс. Сол мақтан деген нәрсенің мен екі түрлісін байқадым: біреуінің атын үлкендік деп атаймын, біреуін мақтаншақтық деймін.

Үлкендік — адам ішінен өзін өзі бағалы есеп қылмақ. Яғни надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұрамшақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді — осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек. Бұл мінез — ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі. Олар өзімді жақсы демесе, мейлі білсін, жаман дегізбесем екен деп азаптанады.

Екінші, мақтаншақ деген біреуі: «демесін» демейді, «десін» дейді. Бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін, әрнешік не түрлі болса да, «десін» деп азаптанып жүріп, «демесінді» ұмытып кетеді. Ұмытпақ түгіл, әуелі іс екен деп ескермейді. Мұндай мақтаншақтардың өзі үш түрлі болады.

Біреуі жатқа мақтанарлық мақтанды іздейді. Ол — надан. ләкин надан да болса адам.

Екіншісі, өз елінің ішінде мақтанарлық мақтанды іздейді. Оның надандығы толық, адамдығы әбден толық емес. Үшіншісі, өз үйіне келіп айтпаса, яки аулына ғана келіп айтпаса, өзге кісі қостамайтын мақтанды іздейді. Ол – наданның наданы ләкин өзі адам емес.

Жатқа мақталсам екен деген елім мақтаса екен дейді. Еліме мақталсам екен деген ағайыным мақтаса екен дейді. Ағайынның ішінде өзі мақтау іздеген өзімді өзім мақтап жетем дейді.

Жиырма екінші сөз

Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлейін деп ойладым.

Байды қадірлеймін десең бай жоқ. Бай болса өз басының, өз малының еркі өзінде жоқ. Кей бай өзі біреумен күш таластырамын деп, жүз кісіге қорғалауықтығынан жалынып, малын үлестіріп жүр. Ойлайды: жалынтып бердім деп. Ақымақтығынан. Жоқ, өзі жалынып беріп жүр. Қайыр да емес, мырзалық та емес, өз елімен өз жерімен ойрандасып, ойсыздарға қойнын ашып, малын шашып жүр. Кей байлар, елдегі құттылар, сүттілер берекелесе алмаған соң, кеселді қулар көбейіп кетіп, көп қорқытып, іздеген нәрсесі жоқ, еріксіз кім болса соған жеміт болып жүр.

Мырзаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Біреу бір пайдама келтірем деп мырза болып жүр. Кейбіреуі к... не құрым киізді тұғға малшып тыққан соң есі шығып, мырза болып, еріксіз кім болса соған талтайып емізіп жүр.

Болыс пен биді құрметтейін десең құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ.

Мықтыны сыйлайын десең, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсылыққа мықты кісі елде жоқ.

Есті кісіні тауып құрметтейін десең, әділет, ұят, нысапқа есті кісі елде жоқ. Құлық, сұмдық, арамдық, амалға елдің бәрі де есті.

Ғаріп-қасар бишараны құрметтейін десең, жатқан түйеге міне алмаса да, ол момындыққа есеп емес. Егер мінерлік жайы болса, бірдемені ептеп ілерлік те жайы бар.

Енді калды қу мен сұм, олар өзі де қуартпай, суалтпай тыныштық көрер емес.

Жә, кімді сүйдік, кімнің тілеуін тіледік? Өзі құрттанып шашылған болыс-билер тұра түүсын. Әлбәттә, амал жоқ, момындығынан «Ырыс баққан, дау бақпас» деген макалмен боламын деп бергенімен жаға алмай, жарымын беріп, жарымын тыныштықпен баға алмай, ұры, залым, қуларға жеміт болып жүрген шын момын байларды аямасаң, һәм соның тілеуін тілемесен болмайды. Сонан басқаны таба алмадым.

Жиырма үшінші сөз

Біздің қазақты ондырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш бар.

Оның қуанышы: елде бір жаманды тауып, я бір адамның бұл өзі қылмаған жаманшылығы шықса қуанады. Айтады: құдай пәленшеден сақтасын, о да адаммын деп жүр ғой, оның қасында біз сәулелі кісінің бірі емеспіз бе, оған қарағанда мен таза кісі емеспін бе?— деп. Оған құдай тағала айтып па пәленшеден тәуір болсаң болады деп? Я білгендер айтып па, әйтеуір өзіңнің наданшылығы асқап, я жаманшылығы артылған кісі табылса, сен жаманға қосылмайсың деп? Жаманға салысып жақсы бола ма? Жақсыға салысып жаксы болад-тағы. Жүз ат бәйгеге қосылса, мен бәйге алдым деген сөз болса жарар, алдында неше ат бар деп сұрар, артында қалған ат нешеу деп сұрағанның несі сөз? Мен бес аттан, он аттан ілгері едім дегеннің несі қуаныш?

Енді жұбанышы: жалғыз біз бе, елдің бәрі де сүйтіп-ақ жүр ғой, көппен көрген ұлы той, көппен бірге болсақ, болады-дағы деген сөзді жұбаныш қылады. Оған құдай тағала айтып па, көптен калмасаң болады деп, көпке қаһарым жүрмейді деп пе? Көпке тұзағым жетпейді деп пе? Ғалым көпке келіп пе? Біреуден тарап па? Хикмет көптен тарай ма? Бірден тарай ма?

Көпке қорлық жүрмей ме? Бір үйдің іші түгел ауырса,

жеңіл тие ме? Жоқ жарымы ауырып, жарымы сау болса, жеңіл тие ме? Жер білмеген көп адам адасып жүрсе, бір жер білетұғын кісінің керегі жоқ па екен? Көп кісі жолаушының бәрінің аты арығаны жақсы ма? Жоқ, жарымы арыса, жарымысының күйлісі жақсы ма? Жүт келсе, елдің бәрінің түгел жұтағаны жақсы ма? Жарым-жартысы аман қалғаны жақсы ма? Осы көп ақымақтың бір ақымаққа несі жұбаныш? Тұқымымызбен аузымыз сасық болушы еді деген жаман күйеу қалыңдығын жеңіп пе? Көңілін сол сөзі разы қылуға жетіп пе? Ендеше, көбіңнен қалма, сен де аузыңды сасыта бер деп пе?!

Жиырма төртінші сөз

Осы күнде жер жүзінде екі мың миллионнан көп артық адам бар, екі миллион қазақ бар.

Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, өнер іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа ұқсамайды.

Бірімізді-біріміз аңдып, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз.

Үш миллионнан халқы артық дүниеде бір қала да бар, дүниенің бас-аяғын үш айналып көрген кісі толып жатыр.

Өстіп, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді-біріміз аңдып өтеміз бе? Жок, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп, өрістерлік күн болар ма екен?

Әй, не болсын! Жүз қараға екі жүз кісі сұғын қадап жүр ғой, бірін-бірі құртпай, құрымай тыныш таба ма?

Жиырма бесінші сөз

Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқытса болады. Аның үшін бұл жер Дар әл-Харб, мұнда әуел мал табу керек, онан соң ғараб, парсы керек. Қарны аш кісінің көңіліне ақыл, бойында ар, ғалымға құмарлық қайдан тұрсын? Ашап-ішуге малдың тапшылығы да, ағайынның араздығына уа әр түрлі бәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатұған нәрсе. Мал тапса, қарын тояды. Онан соң білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін, не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі.

Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғалым да — бәрі орыста тұр. Зарарынан қашық болуға, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғалымын білмек керек. Аның үшін олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек-көзің ашылады. Әрбіреудің тілін өнерін білген кісі соныменен бірдейлік дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды. Дінге де жақсы — білгендік.

Жорғалықпенен көңілін алсам екен деген надан әкешешесін, ағайын-жұртын, дінін адамшылығын жаурыннан бір қаққанға сатады. Тек майырдың күлгені керек деп, к... ашылса да қам жемейді. Орыстың ғылыми, өнері — дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Ләкин осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты андысам екен дейді. Жоқ, олай ниет керек емес. Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейін, мені көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей законы болмаса, законсыз қорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, жұрт қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек. Қазірде

РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ КІТАПХАНАСЫ

№ 180008

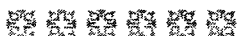
орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шыға алмай да тұр. Себебі: ата-анасы, ағайын-туғаны бір жағынан бұзып жатыр. Сөйтсе де осы оқыған балалар — ана оқымаған қазақ балаларынан үздік, озық. Не қылса да сөзді ұқтырса болады оларға. Жақсы атаның балалары да көп оқыған жоқ, қайта кедейдің баласын орысқа қорлап берді. Олар осыдан артық қайда барсын?

Және де кейбір қазақтар ағайынымен араздасқанда: «Сенің осы зорлығыңа көнгенше, баламды солдатқа беріп, басыма шаш, аузыма мұрт қойып кетпесем бе!» деуші еді. Осындай жаман сөзді, құдайдан қорықпай, пендеден ұялмай айтқан қазақтардың баласы оқығанменен не бола қойсын? Сонда да өзге қазақ балаларынан артық үйренгені немене, қай көп үйреніпті? Кірді, шықты, ілді, қайтты, түбегейлеп қуған бала да жоқ. Әкесі ел ақшасыменен оқығанға әрен оқытады, өз малын не қылып шығарсын?

Турасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да, орыстын ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол — мал аяр жол емес.

Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десен — оқыт, мал аяма!

Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рақат көрсетер ме, өзі рақат көрер ме, яки жұртқа рақат көрсетер ме?

Жиырма алтыншы сөз

Осы қуаныш бәрі де қазақ қарындастың ортасында, бір хайуанның өнерінің артылғанына, я бір бөтен адамның жыққанына мақтанарлық не орны бар? Ол озған, алған, жыққан өзі емес, яки баласы емес. Мұның бәрі — қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ, биттей нәрсені бір үлкен іс қылған кісідей қуанған болып, ана езгелерді ызыландырсам екен демек.

Біреуді ызаландырмақ — шарифатта харам, шаруаға

залал, ақылға теріс. Әншейін біреуді ыза қылмақтың несін дәулет біліп, қуанады екен? Жә, болмаса, ана ыза болушы соншалық неге жер болып қалады екен?

Жүйрік ат — кейде ол елде, кейде бұл елде болатұғын нәрсе, қыран құс та, жүйрік ит те — кейде оның қолына, кейде мұның қолына түсетұғын нәрсе. Күшті жігіт те үнемі бір елден шыға ма. Кейде ана елден, кейде мына елден шығады. Мұның бәрін адам өз өнерімен жасаған жоқ. Бір озған, бір жыққан үнемі озып, үнемі жығып жүрмейді. Сонын бәрін біле тұрып, жерге кіргендей я бір арамдығы шыққандай, жамандығы білінгендей болып несіне ұялып, қорланады екен?

Енді осылардан ойлап білсеніз болады: надан ел қуанбас нәрсеге қуанады. ?әм қуанғанда не айтып, не қойғанын, не қылғанын өзі білмейді, есі шығып, бір түрлі мастыққа кез болып кетеді. ?әм ұялғандары ұялмас нәрседен ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды.

Мұның бәрі — надандық, ақымақтықтың әсері. Бұларын айтсаң кейбіреуі «рас, рас» деп ұйыған болады. Оған нанба, ертең ол да әлгілердің бірі болып кетеді. Көңілі, көзі жетіп тұрса да, хайуан секілді әуелгі әдетінен бойын тоқтата алмайды, бір тиянақсыздыққа түсіп кетеді, ешкім тоқтатып, ұқтырып болмайды. Не жаманшылық болса да бір әдет етсе, қазақ ол әдетінен еріксіз қорыққанда я өлгенде тоқтайды, болмаса ақылына жеңгізіп мұным теріс екен деп өздігінен тоқтаған адамды көрмессің.

Жиырма жетінші сөз

(Сократ Хакимнің сөзі)

Бір күні Сократ Хаким бір Аристодем деген ғалым шәкіртіне құдай табарака уа тағалаға құлшылық кылмақ турасына айтқан сөзі. Ол өзі құлшылық қылғандарға құлуші еді.

- Әй, Аристодем, ешбір адам бар ма, сенің білуіңше,

қылған өнерлері себепті адам танырқауға лайықты?— деді.

Ол айтты:

- Толып жатыр, қазірет.

- Бірінің атын аташы,— дейді.

- Гомерге бәйітшіліктігі себепті, Софоклге трагедиясы себепті, яғни біреудің сипатына түспектік, Зевксиске суретшілігі себепті таңырқаймын — деп, соған ұқсас неше онан басқа өнерлері әшкере болған жандарды айтты.

- Олай болса, кім артықша ғажайыблануға лайықты, жансыз, ақылсыз, құр пішінді жасайтұғын суретші ме, я жан иесі, ақыл иесі адамды жаратушы ма?— дейді.

- Соңғысы лайықты,— дейді,— бірақ ол жаратушы жаратты, өздігінен кез келіп, солай болып кетпей, басынан біліп істеген хикметімен болса — дейді.

- Жә, пайдалы нәрсе дүниеде көп. бірінің пайдасы көрініп, білініп тұрады. Кейбірінің пайдасы анық білінбейді. Соның қайсысын хикмет көресің?— дейді.

- Әрине, әшкере пайдаға бола жаратылғанын хикмет десек керек деймін,— дейді.

- Жә, олай болса, адамды жаратушы хауаси хамса заһри бергенде, тахқиқ ойлап, олардың пайдасының барлығы түгел оған мұқтаж боларлығын біліп бергендігі әшкере түр ғой. Әуелі көзді көрсін деп беріпті, егер кез жоқ болса, дүниедегі көрікті нәрселердің көркінен қайтіп ләззәт алар едік? Ол көз езі нәзік болған себепті, керегіне қарай ашып, жауып тұрсын үшін қабақ беріпті. Желден, ұшқынан қаға берсін болсын үшін кірпік беріпті. Маңдай теріні көзден қағып тұруға керек болғандығынан, басқа тағы керегі бар қылып қас беріпті. Құлақ болмаса, не канғыр, не дүңгір, жақсы үн, күй, ән — ешбірінен ләззәт ала алмас едік. Мұрын иіс білмесе, дүниеде болған жақсы иіске ғашық болмақ, жаман иістен кашық болмақтық қолымыздан келмес еді. Таңдай, тіл дәм білмесе, дүниеде не тәтті, не қатты, не дәмдінің қайсысынан ләззәт алар едік?

Бұлардың бәрі біздің пайдамыз емес пе?

Көзді, мұрынды мұндай ауызға жакын жаратыпты, ішіп-жеген асымыздың тазалығын көріп, нсіи біліп ішіп-

жесін деп. Бізге керегі бар болса да, жеркөнерлік жер бар тесіктерді бұл бастағы ғазиз білімді жерімізден алыс апарып тесіпті, мұның бәрі хикметпен біліп істелгендігіне дәлел емес пе?— депті.

Сонда Аристодем тахқиқ ойлап тексергенде адамды жаратушы артық хикмет иесі екендігіне һәм махаббаты бірлән жаратқандығына шүбәсі қалмады.

- Олай болғанда және не ойлайсың, һәмма мақұлықтарды жас балаларына елжіретіп, үйірілтіп тұруын кергенде, уа һәмма мақұлықаттың өлімін жек көріп, тіршілікте көп қалмақтығын тілеп, иж тиһат қылуын көргенде есіп-енуінің қамында болудан басқа істі аз ойламақтары — бұларының бәрі жұрт болсын, өссін, өнсін үшін.

Солардың жаратқанда көңілдерін солайша ын-тықтавдырып қойғандығы һәм мұның бәрі жақсы көргендігінен екенін білдірмей ме?— дейді. Және:

- Ей, Аристодем! Қалайша сен бір өзіңнен, яғни адамнан басқада ақыл жоқ деп ойлайсың?—деді.

- Адамның денесі, өзің жүрген жердің бір битімдей құмына ұқсас емес пе? Дененде болған дымдар жердегі сулардың бір тамшысы емес пе? Жә, сен бұл ақылға қайдан ие болдың? Әрине, қайдан келсе де, жан деген нәрсе келді де, сонан соң ие болдың.

Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, келісті көрімдігіне һәм қандай лайықты жа-растықты законімен жаратылып, оның ешбірінің бұзылмайтұғынын көресің. Бұлардың бәріне танғажайып қаласың һәм ақылың жетпейді, осынын бәрі де кез келгендікпенен бір нәрседен жаралған ба, яки бұлардың иесі бір өлшеусіз ұлы ақыл ма? Егер ақылменен болмаса, бұлайша бұл хисабына, өлшеуіне ой жетпейтұғын дүние- әрбір түрлі керекке бола жаратылып һәм бірі-біріне себеппен байланыстырылып, пәнденің ақылына өлшеу бермейтұғын мыққты көркем законға қаратылып жаратылды,— дейді.

Ол айтты:

- Тахқиқ бұл айтқаныңның бәрі рас, жарату-шы артық ақыл иесі екендігі мағлұм болды. Ол құдайдың ұлықтығына іңкәрім жоқ. Бірақ сондай ұлық құдай мәннің құлшылығыма не қылып мұқтаж болады?— деді.

— Ей, Аристодем! Қате айтасың. Мұқтаж болмағанда да, біреу сенің қамыңды жесе, сенің оған қарыздар екендігіне де ұстаз керек пе?— деді.

Аристодем айтты:

- Ол менің қамымды жейтұғынын мен қайдан білем,— деді:

- Жә, олай болса, һәмма мақлұққа да қара, өзіне де қара, жанды бәрімізге де беріпті. Жанның жарығын бәрімізге де бірдей ұғарлық қылып беріп пе? Адам алдын, артын, һәм осы күнін — үшеуін де тегіс ойлап тексереді. Хайуан артын, ош күнін де бұлдыр біледі, алдыңғы жағын тексермекке тіпті жоқ. Хайуанға берген денеге қара, адамға берген денеге қара. Адам екі аяғына басып тік тұрып, дүниені тегіс көрмекке, тегіс тексермекке лайықты һәм өзге хайуандарды құлданарлық, пайдасын көрерлік лайығы бар. Хайуанның бірі аяғына сеніп, бірі қанатына сеніп жүр, бір өзіндей хайуанды құлданарлық лайығы жоқ.

Адам езі өзіне сенбесе, адамды да хайуан секілді қылып жаратса.еш нәрсеге жарамас еді. Хайуанға сұлтан болуға ғана лайығы бар. Хайуанға адамның ақылын берсе, мұнша шеберлік, мұнша даркарлік бір-біріне ғылым үйретерлік шешендік салахият ол денеге лайықты келмейді. Қай өгіз шаһар жасап, құрал, неше түрлі сайман жасап, сыпайылық шеберліктің үдесінен шығарлық қисыны бар? Бірақ адам баласы болмаса, бұл ажайып ақылды және ғажайыппен һәм жасаған денеге кіргізіп, мұнша салахият иесі қылғаны хикметпенен өзге хайуанға сұлтан қылғандығына дәлел емес пе? Ол дәлел болса, адам баласын артық көріп, қамын әуелден алланың өзі ойлап жасағынына да дәлел емес пе? Енді адам баласының құлшылық қылмаққа қарыздар екені мағлұм болмай ма?— депті.

Жиырма сегінізші сөз

Ей, мұсылмандар! Біреу бай болса, біреу кедей болса, біреу ауру, біреу сау болса, біреу есті, біреу есер болса, біреудің көңілі жақсылыққа мейілді, біреудің көңілі жаманшылыққа мейілді — бұлар неліктен десе біреу, сіздер айтасыздар: құдай тағаланың жаратуынан, бұйрығынша болған іс деп. Жә, олай болса, біз құдай тағаланы айыбы жоқ, міні жоқ, өзі әділ деп иман келтіріп едік. Енді құдай тағала бір антұрғанға еңбексіз мал береді екен. Бір құдайдан тілеп, адал еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатын-баласын жөндеп асырарлық та қылмай, кедей қылады екен. Ешкімге залалсыз бір момынды ауру қылып, қор қылады екен. Қайда бір ұры, залымның денін сау қылады екен. Әке-шешесі бір, екі баланың бірін есті, бірін есер қылады екен.

Тамам жұртқа бұзық болма, түзік бол деп жарлық шашып, жол салады екен. Түзікті бейішке шығарамын деп, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін жаманшылыққа мейілдендіріп, өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жамандылыққа бұрып жіберіп тұрады екен. Осының бәрі құдай тағаланың айыпсыз, мінсіз ғафур²⁹ рахимдығына, әділдігіне лайық келе ме? Жұрт та, мүлік те — бәрі құдайдың өзінікі. Бұл қылғанын не дей аламыз? Өз мүлкін өзі не қылса қыла береді. Оны айыпты болады дей алмаймыз десең, ол сөзің құдай тағаланың айыбы, міні жоқ емес, толып жатыр, бірақ айтуға бата алмаймыз дегенің емес пе? Олай болғанда, пенде өз тырысқандығыменен не табады? Бәрін қылушыға қылдырушы өзі екен. Пенде пендеге өкпелейтұғын ешнәрсе жоқ. Кім жақсылық, кім жамандық қылса дағы құдайдан келген жарлықты қылып жүр екен дейміз бе?

Құдай тағала әрбір ақылы бар кісіге иман парыз, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз деген екен. Және де әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек. Жә, біз енді ақылды еркіне жібермесек, құдай тағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады? «Мені таныған ақылменен таныр» дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң, діннің өзі неден болады? Әуелі иманды түзетпей жатып, қылған ғибадат не болады? Жоқ, сен жақсылық, жамандықты жаратқан — құдай, бірақ қылдырған құдай емес, ауруды жаратқан — құдай, ауыртқан құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан — құдай, бай қылған, кедей қылған құдай емес деп, нанып ұқсаң болар, өйтпесе — жоқ.

Жиырма тоғызыншы сөз

Біздің қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны да бар.

Әуелі «Жарлы болсаң, арлы болма» дейді. Ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысын. Егер онысы жалға жүргенінде жаныңды қинап еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол — ар кететұғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек — ол арлы адамның ісі.

«Қалауын тапса қар жанады», «Сұрауын тапса адам баласының бермейтіні жоқ» деген — ең барып тұрған құдай ұрған сөз осы. Сұрауын табамын, қалауын табамын деп жүріп қорлықпенен өмір өткізгенше, малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой.

«Атың шықпаса, жер өрте» дейді. Жер өртеп шығарған атыңның несі мұрат? «Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол» дейді. Тәңіріге жазып, мінбей-түспей арып, шөмендеп диуаналықпен бір күн болған буралық неге

жарайды?

«Алтын көрсе, періште жолдан таяды» дейді. Періштеден садаға кеткір-ай! Періште алтынды не қылсын, өзінің керсеқызар сұмдығын қостағалы айтқаны.

«Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» дейді. Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антұрғанның тәтті дерлік не жаны бар. Бұлардың бәрінен де қымбат ата-анасын малға сатпақ ең арсыздың ісі емес пе? Ата-ана шамасы келсе, михнаттанып мал жиса да, дүниелік жиса да, артымда балаларыма қалсын дейді. Ол ата-ананы малға сатқан соң, құдайға дұшпандық іс емес пе? Осындай білместікпенен айтылған сездеріне бек сақ болу керек.

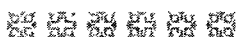

Отызыншы сөз

Қырқын мінсе қыр артылмайтұғын осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар, сол неге керек, неге жарайды? Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді, кең толғау, үлкен ой жоқ, не балуандығы жоқ, не батырлығы жоқ, не адамдығы жоқ, не ақылдылығы, арлылығы жоқ. Мойынын бұрып қойып: «Өй, тәңірі-ай, қойшы әрі, кімнен кім артық дейсің, кімнің басы кімнің қайжығасыңда жүр, ол менің қазаныма ас салып беріп жүр ме, мен онан сауын сауып отырмын ба?»— деп бұлғақтап, немесе: «аяғаным жаным ба?» Өй, енесін ұрайын, өліп кетпей неге керек? Азар болса атылып, я осы үшін айдалып кетсем де көнгенім-ақ! Әйтеуір бір өлім бар ма?— деп қалшылдайтұғын кісі көп қой.

Өздерің көріп жүрсіңдер, осы айтқан сөз бойына лайық қазақ көрдіңдер ме? Өлімге шыдайтұғын қазақ көргенім жоқ, өлімге шыдамаймын деген де қазақ көргенім жоқ, кеңірдегін ғана көрсетеді-ау: «қиылып қана қалайын» деп. Егер осы сөз бойына лайық кісі көрінсе, ақылы жоқ бояса да, қайратыменен-ақ кісі айдыңдыратұғын адам болғаны ғой! Егер шын айғайды

көргенде, кірер жерін таба алмайтұғын дарақы, жұртты осы сөзімен айдыңдырамын, «мына көпірден кісі шошитұғын екен» дегізіп айдыңдырайың деп айтып отырған құр домбытпасы болып, босқа қоқиып отырса, соны не дейміз? Ай, құдай-ай! Жанға мырзалық, қылатұғын, ердің жадағайда-ақ сертке тұрғыштығы, малға мырзалығы, дүниені бір тыйын есеп көрмейтұғын жомарттығы — әртүрлі белгісі бойында тұрмас па еді? «Ұялмас бетке талмас жақ береді» деп, кеп былжыраған арсыз, ұятсыздың бірі-дағы.

Отыз бірінші сөз

Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі — көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші — сол нәрсені естігенде я көргенде ғибрәтлану³⁰ керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші — сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші — ой кеселі нәрселерден қашық болу керек. Егер бір кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе — күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер.

Отыз екінші сөз

Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмек керек, білмей іздегенмен табылмас.

Әуелі — білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемекке керек. Оның үшін білім-

ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәулет білсең және әр білмегенінді білген уақытта көңілде бір рахат хұзур хасил³¹ болады. Сол рахат білгенінді берік ұстап, білмегенінді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігенінді, көргенінді көңілің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады.

Егер дін көңілің өзге нәрседе болса, білім-ғылымды бірақ соған себеп қана қылмақ үшін үйренсең, ондай білімге көңіліңнің мейірімі асырап алған шешеннің мейірімі секілді болады. Бастапқыдай болғанда, тапқан шешенің мейірімі секілді болады. Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды.

Екінші — ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. Бахасқа бола үйренбе, азырақ бахас көңілінді пысықтандырмақ үшін задал да емес, көбірек бахас адамды түземек түгіл, бұзады. Оның себебі әрбір бахасшыл адам хақты шығармақ үшін ғана бахас қылмайды, жеңбек үшін бахас қылады. Ондай бахас хусідшілікті зорайтады, адамшылықты зорайтпайды, бәлкім, азайтады. Және мақсаты ғылымдағы мақсат болмайды, адам баласын шатастырып, жалған сөзге жеңдірмекші болады. Мұндай қиял өзі де бұзықтарда болады. Жүз тура жолдағыларды шатастырушы кісі бір қисық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін! Бахас — өзі де ғылымның бір жолы, бірақ оған хирслану жарамайды. Егер хирсланса, өз сөзімшіл ғурурлық, мақтаншақтық, хусідшілік бойын жеңсе, ондай кісі адам бойына қорлық келтіретұғын өтіріктен де, өсектен де, ұрсып-төбелесуден де қашық болмайды.

Үшінші — әрбір хақиқатқа тырысып ижтиһатыңмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма! Егерде ондай білгендігің өзінді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?

Төртінші — білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі — мұлахаза қылу, екіншісі — берік мұхафаза қылу. Бұл екі қуатты зорайту жаһатінде³⁷ болу

керек. Бұлар зораймай, ғылым зораймайды.

Бесінші — осы сөздің он тоғызыншы бабында жазылған ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар, жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әуелі — құданың, екінші — халықтың, үшінші — дәулеттің, төртінші — гибраттың, бесінші — ақылдың, ардың — бәрінің дұшпаны. Ол бар жерде бұлар болмайды.

Алтыншы — ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл беріктік бір ақыл, ар үшін болсын!

Отыз үшінші сөз

Егер де мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі — қазақтың әулиесі сол. Бірақ құдай тағала қолына аз-маз өнер берген қазақтардың кеселдері болады.

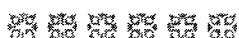
Әуелі — бұл ісімді ол ісімнен асырайын деп, артық ісмерлер іздеп жүріп, көріп, біраз істес болып, өнер арттырайын деп, түздең өнер іздемейді. Осы қолындағы аз-мұзына мақтанып, осы да болады деп, баяғы қазақтың талапсыздығына тартып, жатып алады.

Екінші — ерінбей істей беру керек қой. Бір-екі қара тапса, малға бөге қалған кісімсіп, «маған мал жоқ па?» дегендей қылып, еріншектік, салдау-салғырттыққа, кербездікке салынады.

Үшінші — «дарқансың ғой, өнерлісің ғой, шырағым»,

немесе «ағеке, нең кетеді, осы ғанамды істеп бер!» дегенде «маған да біреу жалынарлыққа жеткен екенмін» деп мақтанып кетіп, пайдасыз алдауға, қу тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді. Және анаған дүниенің қызығы алдауды білген дегізіп, көңілін де мақтаңдырып кетеді.

Төртінші — тамыршылдау келеді. Бағанағы алдамшы шайтан тамыр болалық деп, бір болымсыз нәрсені берген болып, артынан үйтемін-бүйтемін, қарық қыламын дегенге мәз болып, тамырым, досым десе, мен де керектінің бірі болып қалыппын ғой деп, және жасынан іс істеп, үйден шықпағандық қылып, жоқ-барға тырысып, алдағанды білмей, дереу оның жетпегенін жеткіземін деп, тіпті жетпесе өзінен қосып, қылып бер дегенінің бәрін қылып беріп, күні өтіп, еңбек қылар уақытынан айрылып, «жоғары шыққа» қарық болып, тамақ, киім, борыш есінен шығып кетіп, енді олар қысқан күні біреудің малын бұлдап қарызға алады. Оны қылып берейін, мұны қылып берейін деп, соныменен табыс құралмай, борышы асып, дауға айналып, адамшылықтан айрылып, қор болып кетеді. Осы несі екен? Қазақтың баласының өзі алдағыш бола тұрып және өзі біреуге алдатқыш болатұғыны қалай?

Отыз төртінші сөз

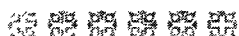
Жұрттың бәрі біледі өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын, бір алғанды қайта жібермейтұғынын. Қазақ осыған да, амал жоқ, нанады, анық өз ойына, ақылына тексертіп нанбайды. Және һәмманы жаратқан құдай бар, ахиретте сұрау алады, жамандыққа жазғырады, жақсылыққа жарылғайды, жазғыруы да, жарылғауы да пенде ісіне ұқсамайды, бегірек есепсіз қинауы да бар, бегірек есепсіз жетістіруі де бар деп — бәріне сендік дейді. Жоқ, онысына мен сенбеймін. Олар сендім десе де, анық ақиқат көзі жетіп, ден қойып, ұйып сенбейді. Ол екеуіне анық сенген кісіге

уайым ойлап не керек? Осы екеуіне лайықты жақсылықты өздері де іздеп таба береді. Егер де осы екеуіне бұлдыр сеніп отырса, енді неге сендіре аламыз? Оны қайтіп түзете аламыз? Оларды мұсылман деп, қалайша иманы бар ғой дейміз?

Кімде-кім ахиретте де, дүниеде де қор болмаймын десе, білмек керек: еш адамның көңілінде екі қуаныш бірдей болмайды, екі ынтық құмарлық бірдей болмайды, екі қорқыныш, екі қайғы — олар да бірдей болмайды. Мұндай екі нәрсені бірдей болады деп айтуға мүмкін емес. Олай болғанда, қай адамның көңілінде дүние қайғысы, дүние қуанышы ахирет қайғысынан, ахирет қуанышынан артық болса — мұсылман емес. Енді ойлап қарай бер, біздің қазақ та мұсылман екен! Егерде екі нәрсе кез болса, бірі ахиретке керекті, бірі осы дүниеде керекті, бірін алса, бірі тимейтұғын болса, сонда біреу ахиретке керектіні алмай, екінші бір кез келгенде алармын деп, жоқ, егер кез болмайтұғын болса, кен құдай өзі кеңшілікпенен кешіреді-дағы, мына кезі келіп тұрғанда мұны жіберіп болмас деп, дүниеге керектіні алса, енді ол кісі жанын берсе ахиретті дүниеге сатқаным жоқ деп, нануға бола ма?

Адам баласына адам баласының бәрі — дос. Не үшін десең, дүниеде жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазаң, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің — бәрі бірдей, ахиретке қарай өлуің, көрге кіруің, шіруің, көрден махшарда сұралуың — бәрі бірдей, екі дүниенің қайғысына, пәлесіне хаупің, екі дүниенің жақсылығына рахатың — бәрі бірдей екен. Бес күндік өмірің бар ма, жоқ па?.. Біріңе-бірің қонақ екенсің, өзің дүниеге де қонақ екенсің, біреудің білгендігіне білместігін таластырып, біреудің бағына, малына күндестік қылып, я көрсеқызарлық қылып, көз алартыспақ лайық па? Тілеуді құдайдан тілемей, пендеден тілеп, өз бетімен еңбегімді жаңдыр демей, пәленшешкін әпер демек — ол құдайға айтарлық сөз бе? Құдай біреу үшін біреуге жәбір қылуына не лайығы бар? Екі ауыз сөздің басын қосарлық не ақылы жоқ, не ғылымы жоқ бола тура,

өзімдікін жөн қыламын деп, құр «ой, тәңір-ай!» деп таласа бергеннің несі сөз? Оның несі адам?

Отыз бесінші сөз

Махшарға барғанда құдай тағала қажы, молда, сопы, жомарт, шейіт — соларды қатар қойып, сұрар дейді. Дүниеде ғиззат үшін, сый құрмет алмақ үшін қажы болғанды, молда болғанды, сопы болғанды, жомарт болғанды, шейіт болғандарды бір бөлек қояр дейді. Ахиретке бола, бір ғана құдай тағаланың разылығын таппақ үшін болғандарды бір бөлек қояр дейді.

Дүние үшін болғандарға айтар дейді: «Сендер дүнирде қажеке, молдеке, сопеке, мырзеке, батыреке аталмақ үшін өнер қылып едіңдер, ол дүниең мүвда жоқ. Сендердің ол қызықты дүниең харап болған, сонымен қылған өнерлерің де бітті. Енді мұнда құрмет алмақ түгіл, сұрау беріндер! Мал бердім, өмір бердім, не үшін сол малдарыңды, өмірлеріңді, бетіңе ахиретті ұстап, дін ниетің дүниеде тұрып, жұртты алдамақ үшін сарып қылдыңдар?» деп.

Ана шын ниетіменен орнын тауып, бір құдайдың разылығы үшін өнер қылғандарға айтар дейді: «Сендер бір ғана менің разылығымды іздеп малдарыңды, өмірлеріңді сарып қылып едіңдер, мен разы болдым. Сіздерге лайықты құрметті орным бар, дайын, кіріңдер! Һәм ол разылықтарыңнан басқа осы махшар ішінде, сендердің осы қылғаныңа өзі қылмаса да, іші еріп, ынтық болған достарың табылса, шафағат қылыңдар!»— деп айтар дейді.

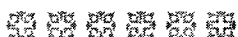
Отыз алтыншы сөз

Пайғамбарымыз салалаһу ғалайһи уәсәлләмнің хадис шарифінде айтыпты: «мән лә хаяһүн уәяә иманун ләһу»

деп, яғни кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ деген. Біздің қазақтың өзінің мақалы да бар: «ұят кімде болса, иман сонқда» деген. Енді бұл сөзден білінді: ұят өзі иманның бір мүшесі екен. Олай болғанда білмек керек, ұят өзі қандай нәрсе? Бір ұят бар — надандықтың ұяты, жас бала сөз айтудан ұялған секілді, жақсы адамның алдына жазықсыз-ақ әншейін барып жолығысудан ұялған секілді. Не шарифатқа теріс, не ақылға теріс жазығы жоқ болса да, надандықтан бойын керістендіріп, шешілмегендік қылып, ұялмас нәрседен ұялған мұндай ұят шын ұялу емес — ақымақтық, жамандық.

Шын ұят сондай нәрсе, шарифатқа теріс, я ақылға теріс, я абиұрлы бойға теріс бір іс себепті болады. Мұндай ұят екі түрді болады. Біреуі — ондай қылық өзіңнен шықпай-ақ, бір бетен адамнан шыққанын көргенде, сен ұялып кетесің. Мұның себебі сол ұят істі қылған адамды есіркегендіктен болады. «Япырым-ай, мына байғұсқа не болды, енді мұның өзі не болады» дегендей, бір нәрсе іштен рахым секілді болып келіп, өзінді қысып, қызартып кетеді. Біреуі сондай ұят, шарифатқа теріс, я ақылға, я абиұрлы бойға теріс, я адамшылыққа кесел қылық, қатеден яки нәпсіге еріп ғапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан болады. Мұндай ұят қылық қылғандығыңды бөтен кісі білмесе де, өз ақылың, өз нысабың өзінді сөккен соң, іштен ұят келіп, өзіңе жаза тарттырады. Кірерге таба алмай, кісі бетіне қарай алмай, бір түрлі қысымға түсесің. Мұндай ұяты күшті адамдар ұйқыдан, тамақтан қалатұғыны да бар, хатта өзін өзі өлтіретұғын кісілер де болады. Ұят деген — адамның өз бойындағы адамшылығы, иттіңді ішіңнен өз мойныға салып, сөгіс қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді, көңілге ой да түспейді. Көзіңнің жасын, мұрныңның суын сүртіп алуға да қолың тимейді, бір ит боласың. Көзің кісі бетіне қарамақ түгіл, ешнәрсені көрмейді. Мұндайлыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки ояың үстіне тағы аямай өртендіріп сөз айтқан кісінің өзінің де адамшылығы жоқ десе болар.

Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да. «Ол істен мен ұятты болдым дедім ғой, енді нең бар?»— дейді. Я болмаса «Жә, жә, оған мен-ақ ұятты болайын, сен өзің де сүйтпеп пе едің?» дейді. Немесе «пәленше де, түгенше де тірі жүр ғой, пәлен қылған, түген қылған, менікі оның қасында несі сөз, пәлендей, түгендей мәнісі бар емес пе еді?» деп, ұялтамын десең, жап-жай отырып дауын сабап отырады. Осыны ұялған кісі дейміз бе, ұялмаған кісі дейміз бе? Ұялған десек, хадис аяау, жақсылардан қалған сөз анау. Осындай адамның иманы бар дейміз бе, жоқ дейміз бе?!

Отыз жетінші сөз

1. Адамның адамшылығы істі бастағандығышан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес.

2. Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады.

3. Хикмет сөздер өзімшіл наданға айтқанда, көңіл уанғаны да болады, өшкені де болады.

4. Кісіге біліміне қарай болыстық қыл; татымсызға қылған болыстық өзі адамды бұзады.

5. Әкесінің баласы — адамның дұшпаны.

Адамның баласы — бауырың.

6. Ер артық сұраса да азға разы болады.

Ез аз сұрар, артылтып берсең де разы болмас.

7. Өзің үшін еңбек қылсан, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың.

8. Сократқа у ішкізген, Иоанна Аркті отқа өртеген, Файсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне кемген кім? Ол — көп, ендеше көпте ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал.

9. Адам баласын заман өстіреді, кімде-кім жаман болса, оның замандасының бәрі виноват.

10. Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер

едім.

11. Дүниеде жалғыз қалған адам — адамның елгені. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды?

12. Жамандықты кім көрмейді? Үмітін үзбек — қайратсыздық. Дүниеде епшәрседе баян жоқ екені рас, жамандық та қайдан баяндап қалады дейсің? Қары қалың қатты қыстың артынан көгі қалың, көлі мол жақсы жаз келмеуші ме еді?

13. Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты артында болғаны. Егер де аузынан қан ағызса, домбыт мақтаншақ, я қорқақ.

14. Қуанбақтық пен бақ — мастықтың үлкені, мыңнан бір кісі-ақ қ...н ашпайтұғын ақылы бойында қалады.

15. Егер ісім өнсін десең, ретін тап.

16. Биік мансап — биік жартас, ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады. Жікшіл ел жетпей мақтайды, Желөкпелер шын деп ойлайды.

17. Дүние — үлкен көл, заман — соққан жел, алдыңдағы толқын — ағалар, артқы толқын — інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер.

18. Бақпен асқан патшадан мимен асқан қара артық; сақалын сатқан кәріден еңбегін сатқан бала артық.

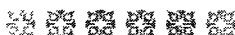
19. Тоқ тіленші — адам сайтаны, харекетсіз — сопы монтаны.

20. Жаман дос — көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың; басыңды бұлт алса, іздеп таба алмайсың.

21. Досы жоқпен сырлас, досы көппен сыйлас. Қайғысыздан сақ бол, қайғылыға жақ бол.

22. Қайратсыз ашу — тұл, тұрлаусыз ғашық — тұл, шәкіртсіз ғалым — тұл.

23. Бағың өскенше тілеуіңді ел де тілейді, өзің де тілейсің, бағың өскен соң — өзің ғана тілейсің.

Отыз сегізінші сөз

Ей, жүрегімнің қуаты, перзентлерім! Сіздерге адам ұғылының мінездері туралы біраз сөз жазып ядкар² қалдырайын. Ықыласпенен оқып, ұғып алыңыздар, оның үшін махаббатың төлеуі — махаббат.— Әуелі адамның адамдығы, ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер — әуелі ха-уас сәлим һәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады. Ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша. Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, совда ғана оның аты адам болады. Сонан соң ғана алла тағаланы танымақтық, өзін танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана жәліб мәнфағат дәфғы мұзарратларны айырмақлық секілді ғылым-білімді үйренсе, білер деп үміт қылмаққа болады. Болмаса жоқ, ең болмаса шала. Оның үшін көбінесе балаларды жасывда ата-аналары қиянатшылыққа салындырып алады, соңынан моллаға берген болады, я ол балалары өздері барған болады — ешбір бәһра болмайды.

Ол қиянатшыл балалары талапқа да, ғылымға да, ұстазға да, хаттә иман игтиқадқа да қиянатпенен болады. Бұл қиянатшылар — жарым адам, жарым молла, жарым мүсылман. Олардың адамдығының көмәләт таппағы — қиынның қиыны. Себебі алла тағала өзі — хақиқат, растықтың жолы. Қиянат — хақиқат пен растықтың дүшпаны. Дүшпаны арқылы шақыртқанға дос келе ме? Көңілде өзге махаббат тұрғанда, хақлықты таппайды. Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа

құмар болып, әрнәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен табылады. Ол — алланың ғылымы емес, һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Оның үшін ол алланың өзіне ғашықтық. Ғылым — алланың бір сипаты, ол — хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр. Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, ғиззат-құрмет таппақ секілді нәрселердің махаббатымен ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды.

Мал, мақтан, ғиззат-құрмет адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды һәм көрік болады. Егер де адам өзі оларға табынып іздесе, тапса да, таппаса да адамдығы жоғалады. Енді хақиқат сүйіп, шынды білмек құмарың бар болса, адамдыққа лайықты ықыласты құлағыңды қой. Әуелі дін исламның жолындағы пенделер иманның хақиқаты не сөз екенін білсін. Иман дегеніміз бір ғана инанмақтық емес, сен алла тағаланың бірлігіне, уә құранның оның сөзі екендігіне, уә пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа салаллаһу ғалайһи уәсәлләм оның тарапынан елші екендігіне инандың. Жә, не бітті? Сен алла тағалаға алла тағала үшін иман келтіремісің я өзің үшін иман келтіремісің? Сен иман келтірмесең де, алла тағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді. Өзің үшін иман келтірсең, жә инандың. Ол инанмақтығың құр ғана инанмақтықпенен қалса, саған пайда бермейді. Оның үшін сен өзің инанмақтығыңнан пайда ала алмадың, пайдаланамын десең, пайда береді, кәміл иман болады. Пайданы қалайша алуды білмек керек.

Сіз «Әмәнту биллаһи кәмаһуә би әсмайһи уасифатиһи»' дедіңіз. Ол есім аллалар һәмма ол алла тағалаішң фиғыл ғазимләрінің² аттары, олардың мағынасын біл һәм сегіз сифат затиялары не деген сөз, кәміл үйрен. Өзіңді оның құлы біліп, өзіңе мүслим ат қойып, тәслим болғанына раст боласың да. Өз пиғылдарыңды соған өз халіңше ұқсатуды шарт қыл. Алла тағалаға ұқсай алам ба деп, надаңдықпен ол сөзден жиіркенбе, ұқсамақ — дәл бірдейлік дағуасыменен емес, соның соңында болмақ. Оның үшін

алла тағаланың сипаттары: Хаят, Ғылым, Құдірет, Басар, Сәмиғ, Ирада, Кәлам», Тәкин. Бұл сегізінен алла тағаладағыдай кәмәлат-ғазамат бірлән болмаса да, пендесізде де әрбірінен өз халінше бар қылып жаратыпты. Жә, біз өзіміздің бойымыздағы сегіз зәрра аттас сипатымызды ол алла тағаланың сегіз ұлығ сипатынан бас бұрғызып, өзге жолға салмақпенен біздің атымыз мүслим бола ала ма? Болмаса керек. Жә, ол сегіз сипатына сипатымызды һәм ол аттары бірлән ағламланған фиғыл құдаға фиғлымызды ертпек не менен табылады, қалайша табылады, оны білмек керек. Ол — алла тағаланың заты, ешбір сипатқа мұқтаж емес, біздің ақылымыз мұқтаж, жоғарғы жазылмыш сипаттар бірлән тағрифлап танымаққа керек. Егер де ол шпаттар бірлән таірифламасақ, бізге мағрифатулла қиын болады. Біз алла тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл, хикметіне ешбір хакім ақыл ерістіре алмады. Алла тағала — өлшеусіз, біздің ақылымыз — алшеулі. Өлшеулі мея елшеусізді білуге болмайды. Біз алла тағала «бір» дейміз, «бар» дейміз, ол «бір» демеклік те — ақылымызға ұғымның бір тыянаға үшін айтылған оөз. Болмаса сл «бір» демеклік те алла тағалаға лайықты келмейді. Оның үшін мүмкинаттың ішінде не нәрсенің ужуді бар болса, ол бірліктен құтылмады. Әрбір хадгаже айтылатұғыш бір қадимге тағриф болмайды. Ол «бір» деген сөз ғаламның ішінде, ғалам алла тағаланың ішінде, құдай табарака уатағала кітаптарда сегіз субутия сипаттары бірлән, уә тоқсан тоғыз Әсма-и хұсналар бірлән білдірген. Бұлардың һәммасы алла тағаланың затия субутия уә фиғлия сипаттары дүр. Мен мұнда сіздерге төртеуін білдіремін. Оның екеуі — ғылым, құдірет. Сегіз сипаттан қалған алтауы — бұларға шарх . Ол алтауының бірі — хаят , яғни тірлік.

Алланы бар дедік, бір дедік, ғылым, құдірет сипаты бірлән сипаттадық. Бұл бірлік, барлық ғылым, құдірет олула⁶ боларлық нәрселер ме? Әлбетте, ғылым құдіреті бар болады: хаяты — мағлұм, бірі — ирада, яғни

қаламақ. Ғылым бар болса, қаламақ та бар. Ол еш нәрсеге харекет бермейді. ?әммаға харекет беретұғын өзі. Ол ирада ғылымның бір сипаты кәләм, яғни сөйлеуші деген, сөз қаріпсіз, дауыссыз болушы ма еді? Алланың сөзі — қаріпсіз, дауыссыз. Енді олай болса, айтқавдай қылып бірдіретұғын құдіреті және басар, сәмиғ, яғни көруші, есітуші деген. Алла тағаланың көрмегі, естімегі, біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей, естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты. Бірі — тәкуин, яғни барлыққа келтіруші деген сөз. Егер барлыққа келтірмегі бір өз алдына сипат болса, алла тағаланың сипаты өзіндей қадім, һәм әзали һәм әдәби болады да, һәмишә барлыққа келтіруден босанбаса, бір сипаты бір сипатынан үлкен я кіші болуға жарамайды. Олай болғанда ғылым, құдірет сипаттары секілді босанбай, һәр уақыт жаратуда болса, бір ықтиярсыздық шығады. Ол ықтиярсыздық алла тағалаға лайықты

емес. Оның барлыққа келтірмегі — құдіретіне ғана бір шарх. Бұл ғылым, құдіретте ешбір ниһоятсіз, ғылымында ғафләт, құдіретінде епсіздік және нашарлық жоқ. Саниғын сұнғатына қарап білесіз. Бұл көзге көрілген, көңілге сезілген ғаламды қандай хикметпенен жарастырып, қандай құдіретпенен орналастырған, ешбір адам баласының ақылы жетпейді. Бірақ пендесінде ақыл — һүкімші, қайрат, қуат — қызмет қылушы еді. Соған карап ойлайсың: алла тағаланың сипатында солай болмаққа тиіс. Бірақ әуелде айтқанымыз: ғылым, құдірет — біздің ұғуымызға ғана екі хисап болмаса, бір-ақ ғылымды құдірет болуға тиіс Олай болмаса сипаттар өз орталарында бірі тәбиг, бірі матбұғ болады ғой. Бұл болса, тариф раббыға жараспайды. Сегіз сипат қылып жане ал сипаттар «Лағаиру уәлә һуә» больш, бұлай айтуда, ббұлардан бір өз алдына жамағат яки жамиғат шығып кетеді. Бұл болса келіспейді.Егерде сипаттарды әрбірін басқа-басқа дегенде, көп нәрседен жиылып, иттифақпенен құдай болған болады. Бұлай деу батыл⁹, бір ғана құдірет пендеде болған қуат, құдірет ғылым ақылдан басқа болатұғын, алла тағалада болған қүүдірет

— ғылым һәм рахмет. Ол — рахмет сипаты, сегіз сипаттың ішінде жазылмаса да, алла тағаланың Рахман, Рахим, Фафур, Уадуд, Хафиз, Сәттар, Раззақ, Нафиғ, Уәкил, Латиф деген есімдеріне бинаән бір ұлығ сипатышан хиссаптауға жарайды. Бұл сөзіме нақлия дәлелім — жоғарыдағы жазылған алла тағаланың есімдері. Фақлия» дәлелім құдай тағала бұл ғаламды ақыл жетпейтін келісіммен жаратқан, онан басқа, бірінен бір пайда алатұғын қылып жаратыпты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан пайдаланатұғын ақылды инсанды жаратыпты.

Хайуандарды асырайтұғын жансыздарды еті ауырмайтын қылып, жан иесі хайуандарды ақыл иесі адам баласы асырайтын қылып, һәм олардан махшарда сұрау бермейтұғын қылып, бұлардың һәммасынан пайда аларлық ақыл иесі қылып жаратқан. Адам баласынан махшарда сұрау алатұғын қылып жаратқандығында һәм ғадаләт һәм махаббат бар. Адам баласын құрт, құс, өзге хайуандар секілді тамақты өз басымен алғызбай, ыңғайлы екі қолды басқа қызмет еттіріп, аузына қолы ас бергенде, не ішіп, не жегенін білмей қалмасыш деп, иісін алып ләззаттанғандай қылып, ауыз үстіне мұрынды қойып, оның үстінен тазалығын байқарлық екі көз беріп, ол көздерге нәзіктен, зарардан қорғап тұрарлық қабақ беріп, ол қабақтарды ашып-жауып тұрғанда қажалмасын деп кірпік жасап, мандай тері тура көзге ақпасын деп, қаға беруге қас беріп, оның жүзіне көрік қылыш, бірінің қолынан келместей істі көптесіп бітірмекке, біреуі ойын біреуіне ұқтырарлық тіліне сөз беріп жаратпақтығы махаббат емес пе? Кім өзіңе махаббат қылса, сен де оған махаббат қылмағың қарыз емес пе? Ақыл көзімен қара: күн қыздырып, теңізден бұлт шығарады екен, ол бұлттардан жаңбыр жауып, жер жүзінде неше түрлі дәндерді өсіріп, жемістерді өндіріп, көзге көрік, кеңілге рахат гүл-бәйшешектерді, ағаш-жапырақтарды, қант қамыстарын өндіріп, неше түрлі нәбатәттөрді' өстіріп, хайуандарды сақтатып, бұлақтар ағызып, өзен болып,

өзендер ағып дария болып, хайуандарға, құсқа, малға сусын, балықтарға орын болып жатыр екен. Жер мақтасын, кеңдірін, жемісін, кенін, гүлдер гүлін, құстар жүнін, етін жұмыртқасын; хайуандар етін, сүтін, күшін, көркін, терісін; сулар балығын, балықтар икрасын, хатта ара балын, балауызын, құрт жібегін-һәммасы адам баласының пайдасына жасалыш, ешбірінде бұл менікі дерлік бір нәрсе жоқ, бәрі — адам баласына таусылмас азық.

Миллион хикмет бірлән жасалған машина, фабрик адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасаушы махаббат бірлән адам баласын сүйгендігі емес пе? Кім сеяі сүйсе, сны сүймектік қарыз емес пе? Адам баласы қанағатсыздықпенен бұл хайуаңдардың тұқымын құртып, алдыңғылар артқыларға жәбір қылмасын деп, малды адам баласының өзінің қызғаныппына қорғалатып, өзге хайуандарды бірін ұшқыр қатарына, бірін күшті қуатына, бірін жүйрік аяғына сүйентіп, бірін биік жартасқа, бірін терең түңғиыққа, қалың ормаңға қорғалатып, һәм әрбірін өсіп-енбекке құмар қылып, жас күнінде, кішкене уақытында шафғат, сәхәріменен бастарын байлап, қамқор қылып қоймақтыны — адам баласына өсіп-өніп, теңдік алсын емес, бәлки, адам баласының үзілмес нәсіліне таусыпмас азық болсын дегендік. Жә, бұл хикметтерінің һәммасын һәм мархамат, һәм ғадалат заһир түр екен. Біз ортамызда бұл мархамат гәдәләтті иманның шартынан хисап қылмаймыз, оның үшін мүслим болғанда, алла тағалаға тәслим болып, оның жолында болмақ едік, болғанымыз қайсы? Бұл екі ай мен күннен артық мағұлым тұрған жоқ па? Фиғылы құданың ешбірін де қарар қылмаймыз, өзгелерде болғанын жек көрмейміз, өзіміз тұтпаймыз, бұл қыянатшылық емес пе? Қыянатшылыққа бір қарар тұрған адам — я мүсылман емес, ең болмаса шала мүсылман. Алла табарака уатағаланың пенделеріне салған жолы қайсы? Оны көбі білмейді. «Тәфаккару фиғла иллаһи» деген хадис шарифтің «инналаһу йухиббул муқситин деген аяттарға ешкімнің ықласы, көңілі менен ғылымы жетіп құптағаныш көргенім жоқ. «Әтәмурун

әннәсә билбирри уәәхсәну инналаһу йухиббул мукситин, «уәлләзинә әмәну уәғәмилу салихати улайна асхабул жәннәти һәм фиһа халидун» деген аяттар құранның іші толған ғамалус-салих не екенін білмейміз. «Уә әммәлзина әмәну уәғәмилүс саликати фәйуәффһим ужурәһум уаллаһу лә йүхиббуз-залимин» аятына қарасаң, ғамалус-салих залықтықтың зидды¹ болар. Олай болғанда ғадаләт рафғат болуға кімде-кімнің әділеті жоқ болса, оның хаясы жоқ, кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ деген, пайғамбарымыздың саллалаһу ғалайһи уасәлламнің хадис шарифі «мән-лә хаяун лаһу уәла иманун лаһу³» деген дәлел дүр. Енді белгілі, иман құр инаньшгаенен болмайды, ғадаләт уа рафғат бірлән болады. Ғамалус-салих ғадаләтті уә мархамәтті болмақ күллі тән бірлан қылған құлшылдықтардың ешбірі ғадаләтті, мархаматты бермейді. Көзің күңце көреді намаз оқушы, ораза түтушылардың не халәттә екендіктерін, оған дәлел керек емес. Бәлки ғадаләт барша ізгіліктің анасы дүр. Ынсап, ұят — бұл ғадаләттен шығады. Оның үшін ғадаләті адамның көңіліне келеді: мен өз көңілімде халық мешмен, сондай-мұндай қылықтарымен мұғамәла қылса екен деп ойлап тұрып, өзім сол халықтармен мұғамәла қылмағандығым жарамайды ғой деп, сол өзі әділет те және нысап та емес пе? Ол һәмма жақсылықтың басы емес пе? Жә, олай хұлық пенен сол ойды ойлаған кісі халлақыны шүкірді неге ойламасын?

Шәкірліктен ғибадаттың бәрі туады. Енді зинһар ғадаләт, шапағаттан босанбаңдар. Егер босаңсаң, иман да, адамдық та һәммасы босанады. Аллаяр софының бір фәрдәдән жүз фәрдә бижай дегені басыңа келеді. Енді біздің бастағы тағриф бойынша құдай тағала ғылымды, рахымды, ғадаләтті, құдіретті еді. Сен де бұл ғылым, рахым, ғадаләт үш сипатпенен сипаттанбақ: ижтиһатің шарт еттің, мұсылман болдың һәм толық инсаниятың бар болады. Белгілі жәуанмәртлік үш хаслат бірлән болар деген, сиддиқ, кәрәм, ғақыл — бұл үшеуінен сиддық ғадаләт болар, кәрәм шафағат болар. Ғақыл

мағалұм дүр, ғылымның бір аты екендігі. Бұлар әр адамның бойында алла табарака уатағала тэхмин⁸ бар қылып жаратқан. Бірақ оған рәуаж⁹ беріп гүлдендірмек, бөлкі, адам өз халінше көмәлатқа жеткізбек жәһәтінде¹⁰ болмақ. Бұлар — өз иждиһадің бірлән ниет халис» бірлән ізденсең ғана берілетін нәрселер, болмаса жоқ. Бұл айтылмыш үш хасләттің иелерінің алды — пайғамбарлар, онан соң — әулиелер, онан соң — хакимдер, ең ақыры — көміл мүсылмандар. Бұл үш түрлі фиғыл құданың соңында болмақ, өзін құл біліп, бұл фиғылдарға ғашық болып тұтпақты пайғамбарлар үйретті әулиелерге, әулиелер оқыды, ғашық болды. Бірақ, ухрауи' пайдасын ғана күзетті. Ғашықтары сол халге жетті, дүниені, дүниедегі тиерлік пайдасыш ұмытты. Балки, хисапқа алмады. Хакимдер дүниеде тиетін пайдасыш сөйледі, фибрәт көзімен қарағанда, екеуі де бірінен бірі көп жырақ кетпейді. Оның үшін әрбірінің сейлеуі, айтуы баскаша болса да, алла тағаланың сүнғатына қарап пікірлемектікті екеуі де айтты. Пікірленбек соңы фибраттанбақ болса керек. Бұл ғақыл, ғылым — екеуі де өзін зорға есепгемекті, залымдықты, адам өзіндей адамды алдамақты жек көреді. Бұл ғадаләт һәр екеуі де мархаматта, шапағатты болмақтықты айтып бұырды, бұл рақым болса керек. Бірақ менің ойыма келеді, бұл екі таһифа әр кісі өздеріне бір түрлі нәпсісін фида қылушылар деп. Яғни, пенделіктің көмәлаты әулиелікпен болатуғын болса, күллі адам тәркі дүние болып һу деп тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді? Хәрами, макруһи былай тұрсын, құдай тағаланың қуатыменен, ижтиһад ақылыңменен тауып, рахатын көрмегіне бола жаратқан, берген нигметтеріне, онан көрмек хұзурға суық көзбен карап, ескерусіз тастап кетпек ақылға, әдепке, ынсапқа дұрыс та?

Сахиб нигметке шүкіршілігің жоқ болса,

әдепсіздікпенен күнәкәр болмайсың ба? Екінші — бұл жолдағылар қор болып, дүниеде жоқ болып кету де хаупі бар, уә кәпірлерге жем болып кету де, қайсыбір сабырсызы жолынан тайып, сабырмен бір қарар тұрамын дегені болып кетселер де керек. Егер де бұл жол жарым-жартыларына ғана айтылған болса, жарым-жарты раст дүниеде бола ма? Рас болса, һәммаға бірдей раст болсын, алалаған раст бола ма, һәм ғадаләт бола ма? Олай болғанда, ол жұртта ғұмыр жоқ болса керек. Ғұмыр өзі — хақиқат. Қай жерде ғұмыр жоқ болса, онда кәмәлат жоқ. Бірақ әулиелердің де бәрі бірдей тәркі дүние емес еді, ғашәрән—мүбәшәрәдан қазірет Ғосман, Ғабдурахман бин Ғауф уа Сағид бин Әбудқас үшеуі де үлкен байлар еді. Бұл тәркі дүниелік: я дүние ләззатына алданыш ижтиһадым шала қалады деп, бойына сенбегендік; я хирс дүниеліктен қауымның көңілш суытпақ үшін, ренжуге сабыр етіп, өзін фида қылып, мен жаныммен ұрыс қылғанда, халық ең болмаса нәпсісімен ұрыс қылып, һәуа һәуастан әрбір арзу нәпсіден суынып, ғадаләт, мархамат, махаббатына бір қарар болар ма екеи деген үмітпенен болса керек. Олай болғанда о да жұртқа қылған артық махаббаттан хисап. Бірақ бұл жол — бек шетін, бек нәзік жол. Бұл жолда риясыз, жеңілдіксіз бір қарар тұрып іздеген ғана кісі істің кәмалатына жетпек. Бұл заманда надир, бұған талымның да зоры, сиддық, қайраттың да зоры, махаббаттың халлықна да, уа халық ғаламға да бек зоры табылмақ керек. Бұлардың жиылмағы — қиынның қиыны, бәлки фитнә болар.

Басына һәм бір өзіне өзгешелік бермек — адам ұлын бір бұзатын іс. Әрбір наданның бір тариқатқа кірдік деп жүргені біз бұзылдық дегеніменен бір болады. Хакім, ғалым асылда бір сөз, бірақ Ғарафта⁹ басқалар дүр. Дүниеде ғылым заһири¹⁰ бар, олар айтылмыштарды жазылмыштар, оны нақлия деп те айтады. Бұл нақлияға жүйріктер ғалым атанады. Құдай тәбәрак уа тағала ешбір нәрсені себепсіз жаратпаған, мұны ізерлеп тәффақару фи әла-иллаһи² деген хадиске бинаән бұл сүнғати

құдадан ізерлеп, құмар болып ғибратланушыларға тыю жоқ, балки сұнғатышан себебін білмекке құмарлықтан саниғ ғашықтық шығады. Құдай тәбәраканың затына пендесінің ақылы жетпесе, дал сондай ғашықпын демек те орынсыз. Ғашық-мағшұғлыққа халик бірлән махлұқ ортасы мүнәсибәтсіз, алла тағаланың пендесін махаббат уа мархамат бірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббат пенен ғана елжіремекті құдаға ғашық болды дейміз. Олай болғанда хикмет құдаға пенде өз ақылы жетерлік қадарін ғана білсем деген әрбір істің себебін іздеушілерге хакім ат қойды. Бұлар хақ бірлән батылды айырмаққа, себептерін білмекке тырысқандарыменен һәммасы адам баласының пайдасы үшін, ойын-күлкі түгіл, дүниедегі бүкіл ләззат бұларға екінші мәртәбада қалып, бір ғана хақты таппақ, әрбір нәрсенің себебін таппақпенен ләззаттанады.

Адаспай тура іздеген хакімдер болмаса, дүние ойран болар еді. Фиғыл пәнденің⁸ қазығы — осы жақсы хахимдер, әр нәрсе дүниеде бұлардың истихражы⁹ бірлән рауаж табады. Бұлардың ісінің көбі — дүние ісі, ләкин осы хахимдердің жасаған, таратқан істері. Әд-дүния мәзрәгәтул-ахирет дегендей, ахиретке егіндік болатын дүние сол. Әрбір ғалым — хахим емес, әрбір хақим — ғалым. Ғалымдарының нақлиясы бірлән мұсылман иман тақлиди кәсіп қылады. Хақимдердің ғақлияты бірлән жетсе, иман якини болады. Бұл хақимдерден мұрат — мұсылман хахимдері, болмаса ғайри діннің хақимдері — әғәрше фатлубни тәжидуни делінсе де, дүниенің һәм адам ұғлы өмірінің сырына жетсе де, діннің хақ мағрифатына жете алмағандар. Бұлардың көбі — иманның жеті шартынан, бір алланы танымақтан ғайри, яғни алтауына кімі күмәнді, кімі мүнкір болып, тахқиқлай алмағандар. Егер бұлар дін ұстазымыз емес болса да, дінде басшымыз құдайдың елшісі пайғамбарымыздың хадис шарифі, хайрун нас ман йанфагунас деген. Бұл хақимдер ұйқы, тыныштық, әуесқызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы іс шығармақлығына, яғни электрияны тауып, аспаннан

жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен қазір жауап алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істетіп қойып тұрғандығы, уахсусан адам баласының ақыл — пікірін ұстартып, хақ пенен батылдықты айырмақты үйреткендігі — баршасы нафиглық¹ болған соң, біздің оларға міндеткерлігімізге дау жоқ.

Бұл заманның молдалары хаким атына дұшпан болады. Бұлары білімсіздік, бөлкі бұзық фиғыл, әл-инсан ғәддуләма жәһилгә хисап. Олардың шәкірттерінің көбі біраз ғарап-парсыдан тіл үйренсе, бірлі-жарым болымсыз сөз бахас үйренсе, соған мәз болып, өзіне өзгешелік беремін деп әуре болып, жұртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі зарарлар хасил қылады «һай-һой!» менен, мақтанменен қауымды адастырып бітіреді. Бұлардың көбі әншейін жәһил түгіл жәһиләләр кібік талап болса, қайда хақ сөздер келсе, қазір нысапқа кайтсын һәм ғибраттансын. Рас сөзге ор қазып, тор жасамақ не деген нысап, құр өзімшілдік һәм әр өзімшілдік — адам баласыи бұзатын фиғыл. Растың бір аты — хақ, хақтың бір аты — алла, бұған қарсы қаруласқанша, мұны ұғып, ғадаләтпен тәптештеуге керек. Мұндай фиғылдардан күпір қауі де бар. Және пайғамбарымыз саллаллаһү ғалайһи уәсәллам «ақыр замавда бір жылдық бір күн болар» дегенде сахаба-и кәрәмлар «бұл бір жылдық күнде намаз нешеу болар» деп сұрағанда: оның патуасын сол заманың ғалымдары білер деген сөзінен ғибратланып қарасаң, замана өзгерумен қағидалар өзгерілмегін білдіргені мағлұм болады. Бұл күндегі тәхсилғұлум ескі медреселер ғұрпында болып, бұл заманға пайдасы жоқ болды. Соған қарай Ғұсманияда⁷ мектеп харбия, мектеп рушдиялар салынып, жаңа низамға айналған. Мұндағылар ұзақ жылдар өмір өткізіп, ғылымды пайдасыз ұзақ бахастар бірлән күнін өткізіп, мағишат дүниеде надан бір ессіз адам болып шығады да, ешбір харекетке лайықты жоқ болған соң, адам аулауға, адам алдауға салынады. Көбінесе мұндай ессіздердің насихаты да тасирсіз болады.

Дүниенің мәғмұрлығы бір түрлі ақылға нұр беріп тұратұғын нәрсе. Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетіш де болады. Бәлкі дүниенің ғылымын білмей қалмақтық — бір үлкен зарарлы надандық, ол құранда сөгілген; дүниеде кімде-кім өзіне өзгешелік бермек қасады бірлән малға махаббатын аударған дүние болмаса ихсанда қолым қысқа болмасын деп һәм өзім біреуге тамғылы болмайын деп, малға махаббатын аудармай, ізгілікке бола халал кәсіп бірлән тапқан дүние емес.

Біз ғылымды сатып, мал іздемек емесғаз. Мал бірлән ғылым кәсіп кылмақпыз. Өнер — өзі де мал, өнерді үйренбек — өзі де ихсан. Бірақ ол өнер ғадаләттан шықпасын, шарғыға муафих болсын. Адамға хәлінше ихсанды болмақ — қарыз іс. Бірақ өзгелердің ихсанына сүйен-бек дұрыс емес. Моллалар тұра тұрсын, хусусан бұл заманның ишандарына бек сақ болындар. Олар — фитнә ғалым, бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері хүкім шарифатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан ашп өзін өзі әһіл тариқат біліп және біреуді жеткізбек дағуасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мұхал, бұлар адам аздырушылар, хаттә дінге де залалды. Бұлардың сүйгені — надандар, сөйлегені — жалған, далелдері — тасбығы менен шалмалары, онан басқа ешнәрсе жоқ.

Енді біліңіздер, ей перзенттер! Құдай тағаланың жолы деген жол алла тағаланың өзіндей ниһаятсыз болады. Оның ниһаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіяе шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді. Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдаң болса — өзің ниһаятлысың, ол жол құдайдың жолы емес. Ғаламнан жиылсын, маған құйылсын, отырған орныма ағып келе берсін деген ол не деген нысап? Не түрлі болса да, я дүниеңнен, я ақылыңнан, я малынан ғадаләт, шапағат секілді біреулерге жақсылық тигізбек мақсатың болса, ол жол — құданың жолы. Ол ниһаятсыз жол, сол ниһаятсыз жолға аяғынды берік бастың, ниһаятсыз құдаға тағарып хасил² болып хас езгу құлдарынан болмақ

үміт бар, өзге жолда не үміт бар? Кейбіреулердің бар шері, мақсаты киімін түзетпек, жүріс-тұрысын түзетпек болады да, мұнысын өзіне бар дәулет біледі. Бұл істерінің бәрі өзін көрсетпек, өзін-өзі базарға салып, бір ақылы кезіндегі ақымақтарға «бөрекелді» дегізбек. «Осындай болар ма едік» деп біреулер талаптанар, біреулер «осындай бола алмадық» деп күйінер, мұван не пайда шықты? Сыртқа қасиет бітпейді, алла тағала қарайтұғын қалыбыща, боямасыз ықдасыңа қасиет бітеді. Бұл айнаға табынғавдардың ақылы қаншалық өсер дейсіз? Ақыл өссе, ол түпсіз терең жақсылық сүйемектікпен өсер.

Құдай тағала дүниені кәмәлатты шеберлікпен жаратқан һәм адам баласын өссін-өнсін деп жаратқан. Сол өсіп-өну жолындағы адамның талап қылып ізденер қарызды ісінің алды — әуелі дос көбейтпек. Ол досын көбейтпектің табылмағы өзінің өзгелерге қолыңнан кел-генішпе достық мақамында болмақ. Кімге достығың болса, достық достық шақырады. Ең аяғы ешкімге қас сағынбастық һәм өзіне өзгешелік беремін деп, өзін тілмен я қылықпен артық көрсетпек мақсатынан аулақ болмақ.

Бұл өзін-өзі артық көрсетпек екі түрлі! Әуелгісі — әрбір жаман-шылықтың жағасында тұрып адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын жимақтық, бұл адамға нұр болады.

Екіншісі — өзін-өзі өзгешелікпен артық көрсетпек адамдықтың нұрын, гүлін бұзады.

Үшіншісі — қастық қылмақ, қор тұтпақ, кемітпек. Олар дұшпандық шақырады.

?әм өзі өзгеше тұтатын демектің түбі — мақтан. Әрбір мақтан біреуден асамын деген күншілдік бітіреді де, күншілдік күншілдікті қозғайды. Бұл үш түрлі істің жоқтығы адамның көңіліне тыныштық береді. Әрбір көңіл тыныштығы көңілге талап салады.

Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: Әуелі — надандық, екіншісі — еріншектік, үшінші — залымдық деп білесің.

Надандық — білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды.

Білімсіздік хайуандық болады.

Еріншектік — күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік — бәрі осыдан шығады.

Залымдық — адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан қисабына қосылады.

Бұлардың емі, халлақына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты, тұрлаулы, гадалат ісінің алды-артын байқарлық білімі, ғылымы болсын... Ол білім, ғылымы құдаға мұқтәди болсын. Ғылым әуелі ғалами ғылымға мұқтәди болсын. Яғни құдай тағала бұл ғаламды жаратты, ерінбеді, келісімменен, хикметпенен кәмәлатты бір жолға салып жасады, сіздердің ісіңіз де бір жақсылық бина қылып, арқа сүйерлік шеберлікпенен болсын. Және құдай тағала әрне жаратты, бір түрлі пайдалы хикметі бар. Сенің де ісіңнен бір зарар шығып кеткендей болмай, көпке пайда боларлық бір үміті бар іс болсын. Бұларсыз іс іс емес. Бәлки бұларсыз тағат тағат та емес.

Белгілі, құдай тағала ешбір нәрсені хикметсіз жаратпады, ешбір нәрсеге хикметсіз тәклиф қылмады. Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, біздің ғауам⁵ былай тұрсын, ғылымға махаббаты барларға себеп, парыздарды білмекке ижтиһад ләзім⁶, сіздер әрбір ғамал қылсаңыз ізгілік деп қыласыз, ізгілікке бола қасд етіп, ниет етесіз. Ниет оның парызынан хисап, пайғамбарымыз салла-лаһу ғаллаһһи уәсәлламнің хадис шарифі «иннама-л-ағмал, бинниет» деген. Енді ниет еттіңіз таһарат алмаққа, намаз оқымаққа, ораза тұтпаққа, бұл тағаттарды ниетіңіз заһирынан қалыпсыз ғабадатқа жетпегендігі кемшілік емес пе? Сіздің батыныңыз таза болмағы әуелі иман болып, бұл заһир ғибадатыңыз иманды болған соң ғана, парыз болған, сіздің заһирыңыздағы ғибадат — батыныңыздағы иманның көлеңкесі, һәм сол иманның нұрланып тұрмағына көрік үшін бұйырылған. Оның үшін ғұламалар иман екеу емес, біреу, бірақ ізгі тағатпенен нұрланады, тағат жоқ болса, күңгірттенеді, бәлки сөнү хаупі де бар

деген. Егер нағандар ол ғибадаттың ішкі сырын ескермей қылса, соны қылыш жүріп, иманы сөнер деген.

Менің хауімі бар, олар хас осы ғибадат екен, құданың бізге бұйырғаны, біз осыны қылсақ, мұсылмандық кәміл болады деп ойлайды. Ол ғибадат күзетшісі еді. Жә, күзетші күзеткен иәрсешң амандығын ойламай, бір ғана ояу тұрмағын қаод қылса, ол не күзет? Күзеткен нәрсесі қайда кетеді? Мақсат күзетілген нәрсенің амандығы, тазалығы емес пе? Ей, ишараттан⁷ хабарсыздар, қара! Бұл ғибадаттан бір үлкені — намаз, ол намаздан әуелі таһарат алмақ, онан соң намазға шұруғ қылмақ, ол таһараттың алды истинжа еді. Мұны бір берік ойлап тұр. Аяғы екі аяққа мәсіхпенен бітуші еді, бұлар һәммасы болмаса көбі ишарат еді. Истинжада к...іңізді жуасыз, сіздің к...іңіздің ешкімге керегі жоқ еді. Онымен сезімді тазалыққа иіргендігінді кәміл ыхласыңды көрсетіп, ішімнің сафлығының соңында халық көрер, сыртымды да пак етемін һәм көзге көрінбейтін ағзаларымды да пәк етемін, бұл пәктіктің үстінде аллаға дұға айтамын деп әзірленесіз.

Енді намаздың аты — салауат, салауат дұға мағынасында деген:

Аяқта, мойыңда болған мәсхлар — ол жұмақ емес, өздері де жуулы деп көрсеткен ишараты.

Намаздан әуелі құлақ қақтыңыз — егер алла тағаланы жоғарыда деп, мәкән исфат етпесең де, бегірек созу әдепсіз болып, күнә дариясына ғарық болдым, яғни дүние әуесіне ғарық қылмай қолымнан тарт, яғни құтыларлық жәрдемдерінің ишараты.

Онан соң қиямда тұрып қол бағламақ — құл қожа алдында тұрмақ — бұқара патша алдында тұрғаннан артық алланың қадірлігіне өзінің ғажиздығына ықрарының беріктігін көрсеткен ишараты.

Қыбылаға қарамақ — әрине, құдай тағалаға ешбір орын мүмкін емес болса да, зиратын парыз еткен орынға жүзін қаратып, сондағы дұғадай қабылдыққа жақын болар ма екен деген ишараты.

Онан сон қира әт яғни сураһи фатиха оқисың, мұнда

бірақ сөз ұзарады. Ол фатиха сүресінің мағыналарында көп сыр бар.

Руқұғ бас ұрмақ — алдында құда хазірге ұксас, ол да ишарат.

Сәжделер— әуелі жерден жаралғанына ықыары, екіншісі,— және жерге қайтпағына ықыары, бас көтермек және тіріліп, сұрау бермегіне ықыарының ишараты.

Қағадат ул-ахир— дұғаның акырында аллаға тахият, одан тәшәһһуд, одан салауат, пайғамбарымыз саллаллаһу ғалайһи уәсәләмге айтпақ үшін ең ақырғы сәлемменен тауысасыз, яғни алла тағаладан не тілеп дұға қылдыңыз. Ол дұға қазинасы күллі мұсылмандарды ортақтастырып, оларға да сәләмәтшілік тілеп һәм рахмет тілеп бітіресіз.

Жә, бұл сөзден не ғибрәтлендік?

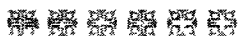
ОТЫЗ ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін біржола жоғалтып алдық. Осы күнгілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана тәуір мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік. Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа ұқсамайды, шайтандыққа тартып барады. Жұрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді.

Ол екі мінезі қайсы десең, әуелі — ол заманда ең басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен

жүре береді екен. Ол ең басы мен топ басылары қалай қалса, қалай бітірсе, халықта оны сынамақ, бірден бірге жүргізбек болмайды екен. «Қой ашғын қолыңа ал, қолайша жақса, сақа қой», «Бас-басыңа би болсаң, манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» деп мақал айтып, тілеу қылып, екі тізгін, бір шылбырды бердік саған, берген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, жетпегенінді жетілтемін деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен. Оны зор тұтып, әулие тұтып, онан соң жақшлары да көп азбайды екен. Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы болған соң, шыныменен жетесінде жоқ боямаса, солардың камын жемей қайтеді?

Екінші мінезі — намысқорлық екен. Ат аталып аруақ шақырылған жерде ағайынға екпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен, «Өзіне ар тұтқан жаттан зар тұтады» деп, «Аз араздықты қуған көп пайдасын кетіреді» деп, «Ағайының азары болса да, безері болмайды», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» десіп, «Жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған пәлеге жолығар» десіп. Көнеки, енді осы екі мінез қайда бар? Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді. Бұлардан айырылды. Ендігілердің достығы — пейіл емес, алдау, дұшпандығы — кейіс емес, не күндестік, не тыныш отыра алмағандық.

Қырықыншы сөз

Зинһар, сендерден бір сұрайын деп жүрген ісім бар.

Осы, біздің қазақтың өлген кісісінде жаманы жоқ, тірі кісісінің жамандаудан аманы жоқ болатұғыны қалай?

Қайраты қайтқан шал мен жастың бәрі бітім қылады, шалдар өзді-өзі көп құрбыдан айрылып азайып отырса да, біріменен бірінің бітім қылмайтұғыны қалай?

Бір елдің ішінде жамағайынды кісі бірге туғандай көріп,

іші елжіреп жақсы көріп тұрып, елге келсе, әрі-берден соң қайта қашқандай қылатұғыны қалай?

Жаттың бір тәуір кісісін көрсе, «жарықтық» деп жалбырап қалып, мақтай қалып, өз елінде сонан артық адам болса да таны-майтұғыны қалай?

Бір жолаушы алыс жерге барса, барған еліне өз елін мақтаймын деп өтірікті сыбап-сыбап, қайтып келген соң сол барған, көрген елін, жерін мақтап, өтірікті сыбайтұғыны қалай?

Қай қазақты көрсем де, баласы жасырақ болса, оның басынан пәрмене болып жүріп, ержеткен соң суық тартатұғыпш қалай?

Біреудің ағайыны торқалы той, топырақты өлімде, адалдық, берекеде алысуға табылмай, барымта алалық, ұрлалық десе, табыла қоятыны қалай?

Бәйгеге ат қоссаң, атыңды тартыспайтұғын ағайын, атың келсе бәйгесіне өкпелейтұғыны қалай?

Баяғыда біреу біреуді пәлен жасымда жарықтық атым арып кеее жатқанда пәлен жерге жеткізіп салып еді деп, соны өлгенше айта жүруші еді. Осы күнде бұл жылғы берген ендігі жылға жара-майтұғыны қалай?

Байдың баласы кедей болса, ұрлық қылуға арланбайды, байға кірісуге арланатұғыны қалай?

Екі жақсы бір елде сүйіскен достығында тұра алыспайды. Кейбір антұрғандардың тым-ақ тату бола қалатыны қалай?

Біреуді досым деп ат беріп жүрсең, оған сенің бір дұшпаның келіп бір тай берсе, бұзыла қалатыны қалай?

Күнде тілін алатұғын достан кейде бір тіл ала қойған дұшпанға кісінің өле жаздайтұғыны қалай?

Көп кісі досым жетілсе екен демейді, егер де жетілсе, бағанағы досына бір бітімі жок дұшпан сол болатұғыны қалай?

Кей жұрт ақыл айтарлық кісіні іздеп таба алмайды. Қылығының қылшығын танитұғын кісіден қашық жүретұғыны қалай?

Біреу біреудікіне келгенде үйіндегі малының бәрін де айдап келіп, өз үйіне кісі барғавда бар малын далаға айдап жіберетұғыны қалай?

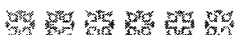
Тыныштық іздеп таба алмай жүрген жұрт тыныштық көрсе, сәтке тұрмай, тыныштықтан жалыға қалатұғыны қалай?

Елді пысық билегені несі? Пысықтың бәрі кедей келетұғыны несі?

Тоқал қатын өр келетұғыны несі? Кеселді кісі өр келетұғыны несі? Кедей кісінің кер келетұғыны несі?

Нәпсісін тыйып, бойын тоқтатқан кісінің жаман атанып, нәпсісі билеп, мақтанға еріп, пәле шығарған кісі мықты ата-натұғыны несі?

Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тындауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай тынбайтұғыны қалай?

Қырық бірінші сөз

Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек.

Әуелі — бек зор өкімет, жарлық қолында бар кісі керек. Үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып, медреселерге беріп, бірін ол жол, бірін бұл жолға салу керек, дүниеде көп есепсіз ғылымның жолдары бар, әрбір жолда үйретушілерге беріп, сен бұл жолды үйрен, сен ол жолды үйрен деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын телетіп жіберсе, хәтта қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберсе, жақсы дін танырлық қылып үйретсе, сонда сол жастар жетіп, бұл аталары қартайып сөзден қалғанда түзелсе болар еді.

Екінші — ол адам есепсіз бай боларға керек. Аталарын паралап, балаларын алып, бастапқы айтқандай жолға салып, тағлым берсе, сонда түзелер еді.

Енді мұндай халықты еріксіз қорқытып көндіретін күш-қуат ешкімге бітпейді. Ол баланы қазақтың бәрін паралап көндіретін дәулер бір кісіге бітуге мүмкін де емес.

Қазақты я қорқытпай, я параламай, ақылменен не

жырлап, не сырлап айтқанменен ешнәрсеге көндіру мүмкін де емес. Етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, ананың сүтіменен біткен надандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген. Өздерінің ырбаңы бар ма, пыш-пышы бар ма, гуілдегі бар ма, дүрілдегі бар ма — сонысынан дүниеде ешбір қызықты нәрсе бар деп ойламайды, ойласа да бұрыла алмайды, егер сөз айтсаң, түгел тыңдап тұра алмайды, не көңілі, не көзі аландап отырады. Енді не қылдық, не болдық!

Қырық екінші сөз

Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бірі себебі — жұмысының жоқтығы. Егер егін салса, я саудаға салынса, қолы тиер ме еді? Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқының майын сұрап мініп, тамақ асырап, болмаса сөз андып, қулық, сұмдықпенен адам аздырмақ үшін, яки азғырушылардың кеңесіне кірмек үшін, пайдасыз, жұмыссыз қаңғырып жүруге құмар. Дүниелік керек болса, адал еңбекке салынып алған кісі ондай жүрісті иттей қорлық көрмей ме? Өзінің кәсібін тастап, кезегендікке салына ма? Малдылар малын өңкей малшыларға, балашағаға тапсырып, қолдағы құдай берген азды-көпті дәулеті қызықсыз көрініп, оның ұры-бөріге жем болып, қарға-жарға ұшырауына шыдайды. «Пыш-пыш кеңестен қалып, бір ауылға барып, қулық, сұмдық жасап жүріп, тегін тамақ жеп, ыр-жындасуды қысыратуға шыдамайды. Не үшін десең, халыққа әдет жол болған соң, шаруаға пысық, мал бағуға, мал табуға пысық, өнерлі кісіге қосылмайды, я өзі пәле шығаруға пысық, я сондайлар-дың сөзія «естігенім», білгенім» деп елге жайып жүріп, ырдандауға пысық өнерлілерге

қосылғандай керінеді.

Сол үшін осы күнгі қазақтың іске жараймын дегені өзінің азды-көптісін біреуге қоса салып, «көре жүр, көздей жүр» деп басын босатып алып, сөз андып, тамақ аңдып, ел кезуге салынады.

Бұл күндегіге байлық та мақтан емес, ақыл, абұйыр да мақтан емес, арыз бере білу, алдай білу — мақтан. Бұл екеуі қолынан келген кісі салт атты, сабау қамшылы кедей де болса, аз да болса орны төрде, майлы атқа, майлы етке қолы жетеді. Жел өкпелеу, мақтаншақ байларды: «сіз айтсаңыз, отқа түсуге бармын» деп желдендіріп алып, шаруасын қылмай-ақ, малын бақпай-ақ, содан алып киімін бүтейтіп киіп, тәуір атын мініп алып, қатарлы бір құрметке жетіп жүре береді.

Ол бай өз тыныштығын да білмейді, бос шығысқаданғанын да ескермейді. Бір кісімен сөйлессе «мұны кайтеміз?»— деп бағанағы антұрғанмен ақылдасады. Ол сиырдың жорғасы секілдетіп, қарайғанда жалғыз өзім болсам екен дейтұғын ниетімен және де ақылдасар досы көбейсе, қадірім кетіп қалады деп ойлап: «Ой, тәңір-ай, соны білмей тұрсыз ба? Ол ана кулық қой, бұл мына қулық қой деп, оған бұйдей салсаң болмай ма?» деп бар оңбаған жауапты үйретіп, амалшылықтың жолын үйретем деп, ол байдың өзін кісіге сенбейтұғын қылады. Және байдың өзіне де адам сенбейтұғыш болады. Байдың өз жауабы, өз мінезі оңбай тұрған соң, бағанағы кісі бұзылса, әлгі антұрғая бағанағы байға:— меи айтпап па едім, оныкі кулық сөз деп, міне көрдің бе?» деп,— екіншіде тырп етпейтұғын қылып алады. Ендігі жұрттың ақылы да, тілеуі де, hareketі де — осы.

Қырық үшінші сөз

Адам ұғылы екі нәрседен: бірі — тән, бірі — жан. Ол екеуінің орталарында болған нәрселердің қайсысы жибили, қайсысы кәсиби — оны білмек керек.

Ішсем, жесем демектің басы — жибили, ұйықтамақ та соған ұқсайды. Аз ба, көп пе, білсем екен, көрсем екен деген арзу, бұлардың да басы — жибили. Ақыл, ғылым — бұлар — кәсіби. Көзбенен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады.

Ол хабарлардын ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнешік өз суретіменен көңілге түседі. Ол көңілге түсіруші бағанағы бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып көңілде суреттемек.

Ол — жанның жибили қуаты дүр. Бір ұмытпастық жақсы нәрседен көңілге жақсы әсер хасил болып, жаман нәрседен көңілге жаман әсер хасил болу секілді нәрселер. Бұл қуаттар әуелде кішкене ғана болады. Ескеріп баққан адам үлкейтіп, ұлғайтып, ол қуаттардың қуатын зорайтады. Ескерусіз қалса, ол қуаттың қайсысы болса да жоғалады, тіпті жоғалмаса да, аз-мәз нәрсе болмаса, үлкен ешнәрсеге жарамайтын болады.

Кімде-кім сырттан естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол — көп жиғаны бар адам: сынап, орындысын, орынсызын — бәрін де бағанағы жиған нәрселерінен есеп қылып, қарап табады. Бұлай етіп бұл hareketке түсінген адамды ақылды дейміз.

«Құдай тағала өзі ақыл бермеген соң қайтейік?» демек, «құдай тағала сеніменен мені бірдей жаратып па?» демек — құдай тағалаға жала жауып, өзін құтқармақ болғандығы. Бұл — ойсыз, өнерсіз надан

адамның ісі. Оған құдай тағала көрме, есітпе, керген, естіген нәрсенді ескерме, есіңе сақтама деп пе? Ойын-күлкімен, ішпек-жемек, ұйықтамақпен, мақтанмен әуре бол да, ішіндегі қазынаңды жоғалтып, хайуан бол деген жоқ.

Кейбіреулер айтады: «Ақыл жибили болмаса да, талап — жибили. Талап берген адам ақылды тапты, талабы жоқ кісі таба алмады»— дейді. О да бекер. Талап балада да бар, оған талас қылуға болмайды. Бағана айттық қой, жан қуаты басында кішкене болады, ескермесе жоғалып та кетеді, ескерсе, күтіп айналдырса, зораяды деп. Жан қуатыменен адам хасил қылған өнерлері де күнде тексерсең, күнде асады. Көп заман тексермесең, тауып алған өнеріңнің жоғалғандығын және өзіңнің ол мезгілдегіден бір басқа адам болып кеткенінді білмей қаласың. Қай жоғалған өнер: «ал, мен жоғалдым» деп. хабар беріп жоғалады. Енді қусаң, бағанағы әуелгі табуыңнан қиынырақ тиеді.

Жан қуаты дейтұғын қуат — бек көп нәрсе, бәрін мұнда жазарға уақыт сыйғызбайды. Бірақ әрбір өнердің тыстан тауып алып, ішке салғанын, соның тамырын берік ұстап тұруға жараушы еді. Көп заман ескермеген адамнан ол бағанағы өнердің өзінің ең қызықты, қымбатты жерлері жоғала бастайды. Онан соң көп заман өтсе, сол өнерді сақтайтұғын қуаттың өзі де жоғалады. Онан соң қайта кәсіп қылуға болмайды.

Бұл қуаттың ішінде үш артық қуат бар, зинһар, соны жоғалтып алу жарамас, ол жоғалса, адам ұғылы хайуан болды, адамшылықтан шықты.

Біреуі орысша «подвижной элемент»— деп аталады. Ол не нәрсе? Не көрдің, не есіттің, әрнешік білдің, соны тездікпенен ұғып, ұққандықпенен тұрмай, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп қарамаққа тез қозғап жібереді. Егер бұл болмаса, көп білуге көп оқу оңды пайда да бермейді. Керекті уақытында ойламай, керекті уақытында қылмай, керекті уақытында айтпай, дәйім

уақытынан кеш қалып, «Әй, әттеген-ай! Үйтуім екен, бүйтуім екен» деп, өмір бойы ғафил болып-ақ отырғаның.

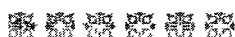
Біреуін орысша «сила притягательная однородного» — дейді. Ол — бір нәрсені естіп, көріп білдің, хош келді, қазір соған ұқсағандарды тексересің. Түгел ұқсаған ба? Яки бір ғана жерден ұқсағандығы бар ма? Әрнешік сол іске бір келіскен жері бар нәрселердің бәрін ойлап, білгенін тексеріп, білмегенін сұрап, оқып, бөтеннен хабарланып білмей, тыншытпайды.

Үшіншісі орысша «впечатлительность сердца» — дейді, яғни жүректі мақтаншақтық, пайдакүнемдік, жеңілдік, салғырттық — бұл төрт нәрсебірлән кірлетпей таза сақтаса, совда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті жүректің айнасына анық рәушан болып түседі. Ондай нәрсе тұла бойыңа жайылады, тез ұмыттырмайды. Егер де бағанағы төрт нәрсемен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады, я қисық, я күңгірт көрсетеді. Енді ондай нәрседен оңды ұғым болмайды.

Әрнешік тән қуатыменен сырттан тауып, сырттан сақтайсыз, онын аты дәулет еді. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты бар нәрселерін білмесең, сақтай алмаушы едің ғой. Соған ұқсаған іштегі жан қуатыменен жиған нәрсенің аты ақыл, ғылым еді ғой. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты тиер нәрселері бар. Оны білмесең, бақпасаң — айрыласың. Және әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі бар, өлшеуінен асса — жарамайды. Өлшеуін білмек — бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақсы, іске тіпті салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, қияли болып та кеткені болады. Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық — бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, боғы шығады.

«Ненің қызығын көп іздесең, соның күйігін бір тартасың» деген. Баз махфи олмая ол, мен айтқан үш қуаттың ішінде екеуі, яғни «сила притягательная

одиородного» бірлән «подвижной элемент» — бұл екеуі қосылып тура тұрған нәрсе, күллі пайда да бұлардан шығады, уа күллі зарар да бұлардан шығады. Мансап сүйгіштік, мақтаншақтық, ашуланшақтық, өтірікшілік, осыған ұқсаған әрбір маскүнемдікке тартып, құмар қылып, ақылдан шығарып жіберетұғын нәрселер осы екеуінен болады. Бұларды түбегейлеткеаде жақсы нәрселерді түбегейлетіп, жаман нәрселерден, яғни жоғарғы айтылмыш секілді адамшылықтан шығарып, құмарпаздыққа салып жіберетұғын нәрседен бойды ерте тыйып алуға керек. Пайда, залалды айыратұғын қуаттың аты ақыл еді ғой. Бір ақыл қуатыбірлән мұны тоқтатып болмайды. Һәм ақыл, Һәм қайрат — екі мықты қуат қосылып тоқтатады. Ол екеуі кімде бар болса, бағанағы екі қуат мұнан салсаң онан шығатын бір жорға атпенен тең. Егер де екі қуаттың екеуі де аз болса, яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі қуаттар — бір басы қатты асау ат, жүгенсіз тауға ұра ма, тасқа ұра ма, суға ұра ма, жарға ұра ма — құдай білсін, әйтеуір жолда керген есті, ақылы дұрыс адамдар әлі де сұрамай да қалады. Сенде ерік жоқ. Екі етек жайылып, екі көзің аспанда, масқара болып кеткенің өлгеніңше.

Қырық төртінші сөз

Адам баласының ең жаманы — талапсыз. Талап қылушылар да неше түрлі болады. Һәм талаптың өзі де түрлі-түрлі. ?әм сол талаптардың қайсысының соңына түссе де, бірінен бірі өнерлі, тұрлаулырақ келеді. Уа, ләкин адам баласы я талапты, я талапсыз болсын, әйтеуір «бәрекелдіні» керек қылмайтұғыны болмайды. Әрнешік, орынсыз ба, орынды ма, «бәрекелді» деушіні көңіл іздеп тұрады. Адам баласы өзі қай жолда, қай майданда жүрсе, сол майдандағы кісімен сырлас болады. Оның үшін өзге жолдағылардан «бәрекелдіні»

оңды күтпейді. Маған «бәрекелді» десе, осы өзімменен серіктес, сырлас осылар «бәрекелді» дер дейді.

Талаптың ішінде адам баласы көбінесе басына қадір іздеп, сол талапта болады. Біреу мал қуып жатыр. Сараңдықпен, арамдықпен, әйтеуір мал тапсам, «Мал тапқан ердің жазығы жоқ» дейтуғын, «Малдының беті жарық» дейтуғын мақалға сеніп, халықтың түріне қарай, ит те болса, малдыны сөге алмайды деп, бұл мал һәм пай-да, һәм қасиет болады бойыма дейді. Мұнысы рас, қазақтың өз құлқына қарағанда. Бірақ адамдыққа, ақылға қарағанда, қазақ түгіл, көңіл жиіркенетұғын іс. Осыған орай біреу ер атанамын, біреу қажеке атанамын, біреу молдеке атанамын, біреулер білгіш, қу, сұм атанамын деп, сол харркетте жүр. Әрқайсысы қазаққа яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі бұлдамақ та болып, басына «осыным бірсыпыра елеу азық болар» деген талаппенен қылып жүр. Мұнысы қазақтың тамырын ұстап-ұстап қарайдыдағы, «мынаны алып келіп берсе, қымбат алғандай екен, осы күзде мына бір істің біраз пұлы бар екен» деп, қазақтың өз бетінен оқып, ізденген талап болмаса, кітап бетінен оқып іздеген талап емес. Оның үшін кітап сөзіменен ізденген талап болса, әуелі көкіректі тазалау керек дейді, онан соң ғибадат қыл дейді. Қазақтың бетіне қарап, содан оқыған болса, ол талабыңды қыла бер, көкіректі тым тазалаймын деме, оны кім көріп жатыр, ішінде қатпар көп болмаса, құт-берекеге жағымды болмайды дейді. Енді осыған қарап, қайдан оқып, біліп, ұмтылған талап екенін білерсің.

Қырық бесінші сөз

Құдай табарака уаттағаланың барлығының үлкен дәлелі — неше мың жылдан бері әркім әртүрлі қылып сөйлесе де, бәрі де бір үлкен құдай бар деп келгендігі, уа һәм неше мың түрлі діннің бәрі де ғаделет, махаббат

құдайға лайықты дегендігі.

Біз жаратушы емес, жаратқан көлеңкесіне қарай білетұғын пендеміз. Сол махаббат пен ғаделетке қарай тартпақпыз, сол алланың хикметін біреуден біреу анығырақ сезбекпен артылады. Инандым, сендім демек инандырамын, сендіремін деген емес.

Адамшылықтың алды — махаббат, ғаделет, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол — жаратқан тәңірінің ісі. Айғыр биеге ие болмақта да махаббат пен сезім бар.

Бұл ғаделет, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі — ғалым, сол — ғақил. Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп.

1890 СЛОВО ПЕРВОЕ

Хорошо ли я прожил до нынешнего дня, плохо ли, но пройдено немало. Всего было вдоволь в этой жизни: и споров, и тягостных пересудов, и борьбы, и недостойных ссор... Но вот, когда уже виден конец пути, когда обессилел и устал душой, я убеждаюсь в бесплодности своих благих стремлений, в суетности и бренности человеческой жизни.

И терзает мысль: чему же посвятить остаток дней своих? Чем заняться?

Попытаться облегчить страдания народа? Невозможно. Народ неуправляем. На это идет только тот, кому судьбой уготованы людская неблагодарность и проклятия, или молодежь, чье сердце горячо и не извело еще горечи поражений. Меня же, знающего эту истину, сохрани аллах от искушения.

Может быть, умножать стада? Не хочу. Пусть дети, если им надобно, разводят скот сами. Было бы грешно тратить последние силы на то, чтобы облегчить существование воров, лиходеев и попрошайек.

Постигать науки и дальше? Не получается. Некому передавать свои знания, как не у кого и взять их. Что толку сидеть в пустыне, разложив дорогую ткань и держа в руках аршин? Когда не с кем поделиться своим горем или радостью, то и сама наука оборачивается тягостью: быстрее старит человека.

А может, посвятить себя богу? Не выходит. Для веры прежде всего нужен покой. Откуда взяться благочестию, когда ни в чувствах моих, ни в повседневной жизни нет успокоения и в помине? Эта земля не терпит богомольцев.

Заняться воспитанием детей? Не могу. Воспитывал

бы, если б знал, как и чему их учить, и нужно ли это вообще народу, который я вижу сегодня. Не представляю будущего детей, достойного применения их образованию и силам, потому не мыслю и пути воспитания.

Наконец решил: возьму в спутники бумагу и чернила и стану записывать все свои мысли. Может быть, кому-то придется по душе какое-нибудь мое Слово, и он перепишет его для себя или просто запомнит; и если нет – мои слова, как говорится, останутся при мне.

На этом я остановился, и нет у меня иного занятия, чем письмо.

1890 СЛОВО ВТОРОЕ

В детстве я не раз слышал о том, как казахи, увидев узбеков, смеялись, над ними: “Ах вы, широкополые, с непонятной трескотней вместо человеческой речи! Вы не оставите на дороге даже охапки перегнившего камыша! Вы, принимающие ночью куст за врага, на глазах лебезите, а за глаза поносите людей. Потому и имя вам “сарт”, что означает громкий стук или треск”.

Смеялись казахи и над ногаями – татарами. “Эй, татары, боитесь вы верблюда, верхом на скакуне устаете, отдыхаете, когда идете пешком. Ловкость у вас медвежья, и не ногаи вам имя, а нокаи – несуразные. Потому, наверное, только и видишь вокруг: солдат – татарин, беглец – татарин, бакалейщик – татарин”.

Смеялись и над русскими. “Рыжие делают все, что им взбредет на ум. Увидев в бескрайней степи юрты, спешат к ним сломя голову и верят всему, что им скажут. Просили даже показать “узун-кулак”, а попробуй увидеть глазами, как о тебе узнали на другом конце степи...”

Я радостно и гордо смеялся, слушая эти рассказы.

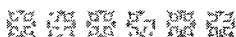
“О аллах, - думал я в восторге, - никто, оказывается, не сравнится с моим великим народом”.

Теперь я вижу, что нет растения, какое не выращивал бы сарт, нет вкуснее плода, чем в саду у сарта. Не найти страны, где бы не побывал сарт, торгуя, просто нет вещи, которую бы он не мог смастерить. В городе недосуг следить за делами друг друга, поэтому они и дружнее нас. Раньше ведь они и одевали казахов. Даже саваны для покойников мы брали у них, отдавая взамен скот, ради которого глупо убивали друг друга. Когда же пришли русские, сарты опять опередили нас, переняв у русских их мастерство. И богатство, и набожность, и сноровка, и учтивость – все теперь у сартов.

Смотрю на татар. Они и солдатчину переносят, и бедность выдерживают, и горе терпят, и бога любят. Умеют татары трудиться в поте лица, знают, как нажить богатство и как жить в роскоши. Даже самых избранных наших богачей они выгоняют из дома: “Наш пол сверкает не для того, чтобы ты, казах, наследил на нем грязными сапогами!”

О русских же и говорить нечего. Мы не можем сравниться даже с их прислугой.

Куда исчезло наше хвастовство, гордость за свой род, чувство превосходства над нашими соседями? Где мой радостный смех?

1891 СЛОВО ТРЕТЬЕ

Почему казахи смотрят друг на друга волками? Почему у них нет сопереживания за родичей, нет правдивости? Откуда, когда вошли в кровь гордого степняка праздность и леность?

Великие мудрецы давно заметили: каждый лентяй

труслив и безволен; безвольный же человек всегда хвастлив; хвастливый кроме трусливости еще и глуп; а глупый всегда невежествен и бесчестен. Из бесчестных выходят жадные, неуживчивые и бездарные существа, никому не нужные на свете.

Вот так получилось и с нами. И причиной этому – отстранение от земледелия, торговли, ремесла и науки. Мы только и думаем, как бы увеличить свои стада и табуны, обеспечить скотом не только самих себя, но и детей. Когда же это удастся, стада передаются пастухам, а мы, новоявленные богачи, лишь едим до отвала мясо, досыта пьем хмельной кумыс, забавляемся красавицами, наслаждаемся бегом скакунов. Если зимовки становятся тесными, начинаем торги с соседями или борьбу: в ход идут кляузы, взятки, кровная месть. Пострадавший же теснит другого соседа.

И однажды черной плесенью родилась мысль: пусть народ беднеет все больше, ибо чем больше бедняков, тем дешевле их труд, тем просторней пастбища и беззащитней зимовки. Мы мечтаем об обнищании соперников, те хотят, чтобы разорились мы. Так, скажите мне, разве возможно нам желать добра друг другу?

Мы стали враждовать, драться, разделились на группы и, чтобы отстоять свои богатства и пастбища, начали грызться за власть. Никто не остался в стороне от этой круговерти. Люди не покидали родные края, чтобы научиться незнакомому ремеслу, не возделывали полей, не стремились извлечь пользы из торговли. Торговали лишь собой, примыкая то к одной, то к другой партии. Воры не переводились – они были нужны для ссор. Зато на лучших людей возводились наветы, против них возбуждались уголовные дела, подбирались лжесвидетели. И все это делалось для того, чтобы преградить путь к власти честным. Оклеветанный и униженный, кто-то из них обращался за помощью к сильным мира сего, и тогда степь теряла еще одного честного сына. Более гордому выпадал один путь – коротать свои дни в темнице.

Волостные правители добивались своего положения хитростью и коварством и поддерживали неправых, ибо с подобными себе лучше дружить, чем враждовать. Хитрость беспредельна – не определить, кто кого обманет завтра

Сейчас в ходу пословица: “Не по поступкам суди о человеке, а по его намерениям”. Выходит, люди уверовали, что ничего нельзя достигнуть честным трудом, но все можно добыть обманом.

Где первопричина этой беды?

На три года выбирается волостной. Первый год пролетает в легких обидах людей, избравших его, во взаимных упреках и заигрываниях. Второй год проходит в борьбе управителя с кандидатом на его место: нужно попробовать победить его еще на дальних подступах к выборам. Третий год тянется в посулах, ибо каждый надеется остаться на месте правителя и на следующий период.

Я вижу, как в этой сутолоке мой народ мельчает с каждым годом и становится все более безнравственным.

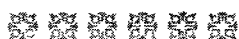
Тяжело смотреть на него.

Почему бы, например, не избрать волостного из людей, получивших образование на русском языке? Если же таковых нет, то путь волосной будет назначен уездным начальником или даже самим военным губернатором. Меньше станет брожений. Хорошо бы и судей не избирать, а назначать, чтобы они не оглядывались на каждом шагу на степных воротил. Меньше бы стало наветов.

Биби – степные судьи – уже потому несут вред, что ими начисто утеряны добрые дедовские традиции. Не каждый бий помнит сейчас “Старые истины”, завещанные Есим-ханом, или “светлый путь”, проторенный Касым-ханом, или “семь сводов законов”, оставленных мудрым Тауке. А ведь еще нужно знать, что в их законах и правилах устарело, не отвечает духу времени, мешает новой жизни? Где нам найти мудрых биев? Их почти нет.

Деды наши не зря говорили: “Там, где сходятся два бия, рождаются четыре спора”. Смысл этих слов заключается в том, что четное количество биев никогда не придет к единому мнению. Думается, лучше из каждой волости избирать по три бия. Избирать самых достойных и на постоянный срок. Тогда замена любого из них будет событием и напоминанием о справедливости для остальных. Но бии не должны непосредственно сами решать тяжбы. Я мыслю так. Ссорящиеся стороны выбирают себе по одному защитнику, к ним присоединяется посредник, и эти трое ведут конкретное дело. В случае, если дело не будет решено, на помощь им приходит один из биев, которого, скажем, можно выбрать по жребию.

Не решались ли таким бы способом многие споры нашей жизни?..

1891

СЛОВО ЧЕТВЕРТОЕ

Давно замечено, что смех подобен опьянению. Глупый смех – признак беспечности, и от него так же болит голова, как и от болтовни захмелевшего. Беспечность приводит к разорению, оскудению ума и неблагоприятным поступкам. Думаю, что люди, которые предаются глупому смеху, бывают одинаково несчастны и на этом и на том свете.

К достатку ведут разум и собранность, а люди, обладающие этими качествами, как правило, иного склада. Это, конечно, совсем не означает, что нужно всегда быть печальным, предаваться горьким мыслям или остро переживать каждую неудачу. Такой груз непосилен для человека. Просто необходимо забываться в разумном труде, а не в пустом смехе. Разные есть люди, и для тех, кто замыкается в своей горе, бьется в печали,

словно в плену, - труд тоже является единственным спасением.

Не радуйтесь дурным поступкам людей. Вы увидели несчастье, и пусть ваш смех будет горьким. Горький смех всегда короток.

Радуйтесь, когда человек совершает хорошее дело, ибо вы увидели добрый пример. Смысл содеянного этим человеком сам определит, сколько вы будете смеяться.

Но есть смех, от которого я хочу предостеречь всех. Он рождается не в груди, идет не от сердца, а изменяет лишь лицо. Он бывает красив и звучен, этот деланный смех, и многолик. Гоните его от себя, люди!

Человек приходит в жизнь с плачем, умирает сердясь. Не зная, в чем счастье, люди унижают жизнь пустыми делами. Они преследуют друг друга, кичатся друг перед другом, копят богатство, а когда наступает последний час, готовы отдать все нажитое ими за день жизни. Почему же прозрение приходит к людям так поздно?

Почему бы с самого начала не поверить в свою судьбу и не заняться трудом. Тогда самая скудная земля одарила бы нас своими плодами. Ведь в этом ее назначение.

1891

СЛОВО ПЯТОЕ

Когда грудь полна печали, человек не владеет собой. Языком – тем более.

Я видел казахов, которые умоляли: “О аллах! Сделай нас беззаботными, как младенцев”. Почему взрослость обернулась для казахов тяжестью? Какая забота согнула их?

Горе их можно узнать по нескольким пословицам. Вот они: “Если жить тебе полдня, запасись едой на день”,

“Бедному и родной отец – обуза”, “Человеку скот дороже жизни”, “У имущего лик светел, темен он у нищего”, “Храбрец и волк сыты в пути”, “У щедрого нет врагов”, “Берущая рука привыкает и отдавать”, “Прав тот, кто владеет добычей”, “Кто не почитает богача, тот отвернется и от бога”, “Если голоден, скачи в дом, где идут поминки”, “Не живи у озера, где нет рыбы, не живи в ауле, где не знают милосердия”.

Разве говорится в этих пословицах о мире, науке, знаниях и справедливости?

Кто уверен, что из-за скота подобные люди не обворуют даже родного отца?

Так чем же взрослый мудрее младенца?

Ребенок боится огня, а взрослому, выходит, не страшно и божья кара. Дети, когда им стыдно, готовы провалиться сквозь землю, а взрослые, насколько я знаю, в такие минуты даже глаз не прячут. Они готовы отречься от тебя, если ты будешь отличаться от них. И это мой народ, который я люблю и к сердцу которого ищу тропу...

1891 СЛОВО ШЕСТОЕ

У казахов бытует пословица: “Начало искусства – в единении, начало достатка – в жизни”.

Но что такое единение и когда рождается согласие?

Казахи полагают, что единство – это общность имени, пищи, одежды, достояния. Но если так, то какая польза от богатства и какой вред от бедности? Если у тебя достаток, с тобой охотно объединятся не только родичи, но и чужаки, иноверцы. Люди перестанут искать хлеба на стороне. Зато начнут соперничать, когда запахнет первой неудачей, выпячивать свои заслуги и права, а потом и обманывать друг друга. Какое же это

единство? Нет, возможно единство разума, но не достояния.

“Начало достатка в жизни”... Уточним, какая это жизнь? Плотская? Та, что называется жизнью в теле и обусловлена едой и усвоением пищи? Но она превращает человека в животолюбца, заставляя пуще всего бояться смерти. Спасая свою жизнь, он готов бежать от врага и получить славу предателя, избегая труда, - стать лентяем.

Есть стихи:

*Лишь тунеядец и нахал
Готовой пище рад всегда.
Хоть с виду ловок, мразь душой –
Ведь жить привык он без стыда.*

Лучше умереть, чем влачить такое существование!

Качества духовные – вот что главное в человеческой жизни. Живая душа и отзывчивое сердце должны вести человека, тогда и труд его и достаток обретают смысл.

1891

СЛОВО СЕДЬМОЕ

С самого рождения жизнь ребенка складывается из двух различных влечений.

Одно – это потребность есть, пить и спать, без чего тело ребенка не сможет стать приютом души, не будет расти и крепнуть.

Второе – желание знать. Дитя стремится ко всему, что видят глаза и слышат уши: тянется к блестящему предмету, пробует его на ощупь и на вкус, ищет сближения с домброй или свирелью, услышав их необычные звуки. Подросши, он интересуется уже абсолютно всем: услышит ли лай собаки или звуки вечернего аула,

смех или плач людей. Ребенок становится беспокойным. “Что это такое?”, “Почему так получается?”, “Зачем это делают?” От вопросов ребенка теряют покой взрослые.

Человек утверждает себя на земле, постигая тайны явлений природы или делая определенные умозаключения. Это отличает его от животного, выдает его душу, говорит о выделении разума и воли.

Но почему, вырастая, мы теряем это высокое стремление познавать мир? Почему мы точно так же, как в детстве, не забываем о еде и сне, когда нас интересует что-то неизвестное? Почему не идем за теми, кто создает науку и открывает неведомое?

Мы должны были расширять свой кругозор, умножать сокровища, с невероятным трудом накопленные на первых порах жизни. Жажда знаний владела нами, и надо было все остальное тоже подчинить высоким порывам души. Но мы не смогли этого сделать. Мы шумели и галдели, словно воронье, и не пошли дальше аульных распрей. Мы приземлили наши души, перестали верить своему чувству, довольствовались созерцанием, не вникая в сущность явлений. Оправдывались тем, что с другими, жившими подобно нам, не случилось еще ничего страшного. Со временем на разумные укоры у нас появились готовые доводы: “Твой разум для тебя, а мой – для меня”, “Чем быть богатым чужим умом, лучше жить своим скудным умишком”, “Каждому свое”...

В груди не стало тепла, а в сердце – веры.

И далекие дни детства представляются сейчас еще более прекрасными. То было утро, и мы стремились познать окружающее. Теперь мы взрослые. Но чем мы лучше животных, которые видят мир и не понимают его? Мы тоже ничего не знаем, однако дорожим своим невежеством и рьяно отстаиваем свое право оставаться в невежестве.

1891 СЛОВО ВОСЬМОЕ

Кто из нас способен последовать мудрому совету?
Кто готов прислушаться к наставлению?

Бий и волостной глухи.

Они бы не стремились к власти, если б ценили мудрость и хотели набраться ума-разума. Но нет, - они считают себя верхом совершенства и уверены, что вправе учить людей. И, конечно, бию и волостному тут на руку их власть. Став великими, теперь, как они полагают, им остается сделать великим свой народ. Разве могут они позволить себе прислушаться к советам других, да и где они выкроют для этого время?

Положение обязывает их не попадать впросак перед начальством, не обострять отношений с аульными смутьянами, не допускать в народе брожения. И всегда надо кому-то покровительствовать, кого-то спасать, а кого-то и брать в ежовые рукавицы. Разве это легко?

Нет, избранники народа слишком заняты.

Богачи считают себя владыками по меньшей мере половины мира. Взгляд их не опускается на землю, помыслы витают еще выше. По их мнению, все можно купить за скот. Даже бога можно соблазнить дарами. Честь, бесчестье, разум, наука, вера, народ для них не дороже скота. Разве прислушаются к добрым советам подобные люди?

Нужно пасти и поить стада, оберегать их от лиходеев, волков и непогоды. Для этого требуются честные и добросовестные пастухи, а таких и днем с огнем не сыщешь.

Нет, богачам тоже некогда.

И, конечно, не прислушаются к твоим советам воры, злодеи и мошенники.

Остаются бедняки, которые еле сводят концы с кон-

цами. Как будешь досаждать им необходимостью овладеть знаниями, когда они видят великий пример дурости волостных, биев, богачей? Ведь бедняку и без того хватает печали и горя, с которыми не знакомы эти прохвосты.

1892

СЛОВО ДЕВЯТОЕ

Странно отношусь я к своему народу. Не пойму, питаю к нему неприязнь или люблю?

Если б любил, то без малейшего сомнения одобрял бы его нравы и среди всех черт нашел хоть одну, достойную похвалы. Моя любовь не давала бы погаснуть вере будто мои соплеменники обладают качествами, присущими великому народу. Но нет у меня этой веры.

А если бы не любил, то не разговаривал бы с сородичами, не советовался, не доверял бы им свои сокровенные мысли. Просто не мог бы общаться с ними, и не было бы мне дела до того, что среди них происходит. Откочевал бы, чтоб с глаз долой. Но не смог я сделать и этого.

Напрасно, видимо, я считаю себя земным жильцом. Здоровый телом, я кажусь себе мертвым и не знаю, какова причина опустошения души: то ли досада на свой народ, то ли неудовлетворенность собой, или еще что-то. Я мертв духом. Сержусь, но в груди не рождается гнева, смеюсь, но сердце не задыхается от радости; разговариваю, а слова кажутся чужими.

В юности у меня и в помыслах не было бросить свой народ и уехать куда-нибудь: я любил его и верил в него. Теперь я в совершенстве узнал казахов и не вижу впереди просвета. Но оказалось, у меня не стало и сил, чтобы уехать на чужбину и начать новую жизнь. Впрочем, к чему эта попытка?

Может, оно и лучше, когда прошлое не вызывает даже печали: последние дни все же удастся прожить, уповая на будущее, надеясь на чудо.

1892

СЛОВО ДЕСЯТОЕ

Люди молят у аллаха детей. Они хотят, чтобы дети кормили их под старость, молились за них, не дали погаснуть очагу. Справедливы ли эти желания?

Не дать погаснуть очагу...

А может быть, люди боятся за судьбу накопленного ими добра? Мысль о том, что он останется без наследника, а его имущество – без хозяина, наверное, мучила не одного человека. Но к чему заботиться об этом? Зачем перед смертью застилать свои глаза туманом жадности? В народе говорят: “Хороший ребенок – радость, плохой – горе”. Знает ли человек, какого ребенка пошлет ему всевышний? А он просит бога переложить на неокрепшие плечи сына свои муки и несбывшиеся мечты. Выдержит ли сын такую нагрузку?

И так ли нужны молитвы сына?

Если ты при жизни делал людям добро, то и без сына будет достаточно опечаленных твоею смертью, но если тобой содеяно немало зла, то и молитвы сына напрасны. Люди умирают сердясь, они обрекают детей на непосильные дела. На этой земле еще не было случая, чтобы недостойный отец смог воспитать сына великим человеком.

Пустое и то, когда говорят, что сын будет кормить родителей под старость.

Во-первых, надо суметь дожить до старости, а это зависит только от тебя самого. Во-вторых, должна быть уверенность, что сын и вправду будет чтить добрые традиции степняков. В-третьих, кто откажется ухаживать

вать за тобой, если у тебя, дорогой мой человек, полон двор скота?!

И любящий сын не сможет прокормить отца, если он бедствует сам, а ведь есть еще разница между детьми, умеющими добывать хлеб, и детьми, способными делиться с родителями последним куском. Хвала аллаху, если твой сын радуется за неимущих и убогих. А если нет? Возьмешь на себя и грех сына, которого денно и ночью молясь, выпросил у всевышнего?

Смешны потуги людей.

Сперва они обманывают свое чадо, суля ему то игрушку, то лакомства, и радуются сами, когда удастся этим занять ребенка. Потом заставляют его поносить своих соседей – недругами ведь раньше становятся те, кто ближе, - и снова радуются. Проходит некоторое время, и люди ищут муллу – наставника, недорого берущего за учебу: им кажется достаточным, если сын научится лишь читать и писать. При этом мальчику вдалбливают в голову, что другие дети желают ему только зла и плетут наговоры. Я бы хотел видеть, какое добро сделает этот парень людям. Не забудьте: его выпросили у аллаха.

Люди жаждут богатства.

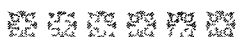
Правда, они не молят его у создателя, ибо знают: всевышний наделил их силой, чтобы трудились, и разумом, чтобы овладевали наукой. Но сила не всегда используется для честного труда, а разум часто растрачивается попусту. Достаточно быть благоразумным, уметь искать и работать без лени, чтобы в доме не иссякал достаток. Но люди хотят богатства и идут на угрозы, хитрость, попрошайничество.

И вот повержены честь и человеческое достоинство, и добыто желанное богатство. Используйте же его для получения знаний. Не способны сами, так пусть это сделают ваши сыновья, ибо без науки нет жизни ни на том, ни на этом свете. Без нее ничего не стоят ни молитвы ваши, ни посты, ни паломничества.

Но я не встречал еще человека, который, полностью

разбогатеет, нашел бы потом достойное применение своему состоянию. Непрочен достаток, нажитый бесчестьем, он оставляет за собой лишь муки, горечь и злобу.

Я знал богачей, хваставших тугой мошной, потом встречал их банкротами. Они не забывали былого довольства, но не стыдились ходить и с протянутой рукой.

1892

СЛОВО ОДИННАДЦАТОЕ

Степь заполнили воровство и подстрекательство.

Вор пытается разжиться кражей скота, а богач, как пострадавший, норовит вернуть свое добро с лихвой. Служители правосудия, разумеется, обдирают и истца, обещая восполнить ему убыток, и вора, суля ему свободу. Да и прочим ловкачам тоже не хочется упустить кусок. А выбор у них большой: можно, например, донести на вора, можно помочь ему скрыться, а можно и скупить за бесценок краденое.

Воровство процветает на ниве подстрекательства. Смутьяны ужом заползают в дома и подбивают людей к тяжбы... Одним они нашептывают, как стать властителем, другим – как отомстить своим недругам, третьим – как набить карман. Они не знают стыда и покоя, сбегаются туда, где пахнет произволом.

Под стать баламутам стоящие у власти. Им уже совсем легко натравливать людей друг на друга и, подобно вампирам, высасывать из них кровь. Они и занимаются этим без зазрения совести.

От всей этой вакханалии томятся простые люди. Они встают стеной за обиженного сородича, сходятся аул на аул, истекают кровью, потом ищут себе союзников, где-то идут против совести, продают честь, жену, со-

родичей. Со временем и не разобравшись, за что они сражались и чем поплатились за это.

Все оказались опутанными липкой паутиной подстрекательства и вовлеченными в воровство и забыли о честном труде. Баи разучились пасти скот, бедняки голодают. Пустыми стали понятия о клятве, дружбе, честности и совести.

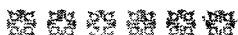
Когда же придет конец всему этому? Можно бы пресечь воров, но как укротить богачей, плодящих смутьянов?

1892 СЛОВО ДВЕНАДЦАТОЕ

У нас не повернется язык осудить человека, который совершает то или иное дело, оставаясь благочестивым. Подкупает его чистое, благое намерение, и мы сожалеем лишь о том, что этот человек не обладает еще и знаниями. Да, мало быть богобоязненным, и хорошо, если бы люди всегда помнили два необходимых условия: первое – это убежденность в могуществе веры, второе – стремление к познанию ее смысла.

Если кто-либо уверовал, что он познал смысл религии и жизни, и перестал учиться, то пусть знает – благочестие его ненастоящее. Люди же, которые надевают чалму и величают себя поборниками поста и молитвы, считая только это главным в богослужении, достойны уже осуждения, ибо они не думают о возвышении души, а ищут удовлетворения и покоя.

Нет истинной веры без усердия и воздержанности ее слуг, без переживаний и борьбы за ее чистоту и возвышенность.

1892

СЛОВО ТРИНАДЦАТОЕ

Быть правоверным – значит верить во всемогущество и бесконечность аллаха и принимать иман как учение пророка о всеединстве аллаха и земного бытия.

Есть два вида служения аллаху.

Первый – когда принимают иман, зная, как защитить и укрепить его разумными доводами. Это сознательная вера, и осуществляющих ее можно назвать вероисповедователями.

Второй – когда люди становятся богобоязненными со слов муллы или от чтения священных книг. Это слепая вера, и исповедующих ее основное большинство.

Но истинными верующими, конечно, следует признать тех из них, чьих убеждений не смогут поколебать ни угроза смерти, ни тысячи изощренных доводов тысяч людей. Нетрудно догадаться, что таковые должны обладать бесстрашным сердцем, неукротимым духом, неслабеющими суставами.

А как назвать тех правоверных, которые не посвящены в тайны науки, чтобы проповедовать иман, и не настолько крепки духом, чтобы слепо следовать за верой? Тех, кто выдает черное за белое, а белое за черное и не знает цены клятве? Храни нас аллах от таких! Нет иной веры, кроме сознательной или слепой, и тот, кто извращает иман, пусть знает: его ждет кара. В этом проявится и величие аллаха и доброта пророка.

Пусть же будут прокляты люди, чья правда вмещается в лживую пословицу, которая гласит: “Нет клятвы, которую не разрубил ыы ьулат, нет греха, которого не простил бы аллах”.

1893

СЛОВО ЧЕТЫРНАДЦАТОЕ

Самое дорогое у человека – это его сердце. У казахов понятия “мужество” и “трусость” родились от слова “сердце”. В народе батыра называют “журекти”, что означает – джигит с настоящим сердцем, труса кличут “журексиз”, то есть человеком, у которого сердце отсутствует

Все лучшие человеческие качества, такие, как отзывчивость, сострадание человеческому горю и человеколюбие, - рождаются сердцем. Даже торопливость идет от сердца. И не бывает лжи, когда язык послушен сердцу, а если язык лжет, значит, сердце просто-напросто обмануто.

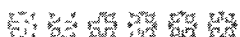
Человек с настоящим сердцем послушен совету и верен своему слову, он не сможет, подобно собаке, плестись за караваном, а, напротив, способен в самых тяжелых условиях вывести на верный путь заблудших; он готов покориться истине, как бы это ни было для него трудно, и сумеет не склонить головы перед несправедливостью. Таким видится батыр – человек мужественный и стойкий, не с волчьим сердцем в груди, а с трепетным, человеческим.

Казах тоже человеческое дитя, и ему, как и другим людям, свойственно ошибаться. Но заблуждается он не потому, что глуп, а потому, что ему не хватает твердости внять голосу рассудка. Сердце виновато.

Я не верю людям, когда они говорят, что совершили зло по неразумению. Скорее это случается от слабости и пренебрежения к чести. А познав вкус дурного, человек не сразу освобождается от него. Не каждому дано совершить такой подвиг.

Я заметил еще, что джигитов зачастую ввергают в

беду, подогревая их громкими кличками: крепкий джигит, храбрый джигит, ловкий джигит... А ведь яснее ясного, что не только настоящим джигитом, а даже просто человеком трудно назвать того, кто потерял честь и не чувствует стыда, кто потерял над собой власть и совершает подлость.

1893 СЛОВО ПЯТНАДЦАТОЕ

Разница между умными и глупыми людьми представляется мне своеобразным мерилom для сопоставления противоречивого.

И действительно, умный человек стремится принести пользу людям; уши его открыты советам, а память – кладовая светлой грусти. Он постоянно ищет в мире удивительное, необычное, и дни этих поисков представляются ему потом самым прекрасным временем его жизни. Никогда он не жалеет о своем прошлом.

Глупый же никак не найдет своего места в жизни. Он увлекается чем попало, заполняя дни бесплодными, бесцельными затеями. Молодость не вечна, но глупец не думает об этом. Предавшись потехам, он становится ненасытным и однажды, слишком поздно, замечает, что время согнуло его. Вот и получается, что лучшие годы прошли в собачьих хлопотах, а старость омрачена горьким раскаянием.

Соблазн губит человека. Он зажигает в крови огонь страсти, а страсть – это уже болезнь, ибо она опьяняет человека. Глупец, предавшийся страсти, подобен дураку, который, задрав нос, несется без шапки на неоседланном коне, прикрыв его круп лапами своего халата.

Умный в это время добивается своего без особого шума, не выставя себя на посмеище и не теряя

головы.

Тот, кто хочет быть в стане разумных, должен раз в день, или раз в неделю, или хоть раз в месяц отдавать себе отчет: как он прожил эти дни, сделал ли что-то полезное для народа, не ждет ли его в будущем раскаяние. А может ведь случиться и так, что и вспомнить-то будет нечего.

1893 СЛОВО ШЕСТНАДЦАТОЕ

Казаха не очень-то заботит его непогрешимость перед всевышним.

Он считает достаточным делать то, что делают другие. И вот он падает на колени, творя молитву, встает и снова бьет поклоны. Можете убедиться: он чтит бога.

Интересно сравнить это с его доводами купцу, приехавшему в аул за долгом. “Вот все, что я смог найти, - говорит он, - хочешь – бери, не хочешь – не надо. Не могу же я достать невозможное только из-за того, что задолжал тебе”. Подобной хитростью, конечно, можно отвязаться от купца, бога – не проведешь. Но какова попытка?

Разгадка же тут более чем проста. Не хочет степняк обременять себя лишними хлопотами, учиться, развивать язык. “Это все, что я знаю, - отчаянно защищается он. – Не могу же я на старости лет переучиваться!” Или с искренним видом утверждает: “Лишь бы не упрекали, что не учтен, а в том, что не могу умно говорить, я не виноват. Такой уж у меня язык...”

И между тем прекрасно понимает, что всевышний дал ему совсем неплохой язык, точно такой же, как и всем людям.

1893 СЛОВО СЕМНАДЦАТОЕ

Сила, Разум и Сердце поспорили, кто из них нужнее человеку. Убедившись, что не смогут прийти к согласию, они обратились за помощью к Науке.

- Послушай, Наука! – сказала Сила. – Ты ведь знаешь, что без упорного труда нельзя достичь ни мастерства, ни богатства. Только я оберегаю от легкомыслия, от позора мелочных, не достойных человека дел, от стремления к легкой наживе. Лишь я не даю им падать духом и возвращаю их на верный путь, когда они даже среди белого дня умудряются сбиваться с него. Послушай, Наука! Работая без усталости и сна, люди овладевают тобой, выходит, своим взлетом ты тоже обязана мне. Работая без усталости и сна, становятся люди слугами господними, выходит, своей жизнью человечество обязано мне. Так скажи, Наука, почему спорят со мной эти двое?..

И заметил тогда Разум.

- Я определяю, что полезно и что пагубно для человека и в земной и в загробной его жизни. Разве не на этом держится вечная жизнь? Люди поступают по моему велению, следовательно, я знаю цену человеческой силе и понимаю язык науки. Как же можно спорить со мной, если без меня люди не ведают, где искать выгоду, как уберечься от беды, каким образом постигать науку?..

Не выдержало Сердце:

- Я – царь жизни! – воскликнуло оно. – Я гоню кровь по жилам, во мне обитает душа, потому и нет без меня жизни! Я отравляю сон сытых, нежащихся в мягкой постели в теплом доме, заставляя их страсть за убогих, голодных и бездомных. Мной держится почтение к стар-

шим и снисхождение к младшим. Я – справедливость, удовлетворение, совесть, благодарность и милосердие. Что без меня Сила и Разум? Только люди не способны сохранить меня таким и потому сами становятся разными. Но я – царь жизни! И мое назначение невозможно оспаривать!

Выслушав всех троих, заговорила Наука:

- Слушай, Сила, все, что ты говорила, - истина. Ты сейчас не упомянула о многих своих достоинствах, в этом тоже проявилась твоя сила. Без тебя немыслима жизнь. Но иногда твои возможности оборачиваются для людей жестокостью. Хватка у тебя твердая, и когда ты сторонник неправды – приходит беда. Много от тебя пользы, но немало бывает и зла.

Послушай, Разум, и ты говорил правду. Нет приобретений без разума. Тебе дано открывать людям тайны природы, жизни, души, верно, что даже о своем создателе люди узнают от тебя. Ты владеешь тайнами бытия обоих миров, но это не удовлетворило тебя, и ты стал плодить хитрость и коварство. Тебе ведомы пути к сокровищам обоих миров, и потому на тебя стали опираться и плохие и хорошие люди. И беда в том, что ты с одинаковой готовностью исполняешь желания и тех и других.

Вы просили меня определить, кто из вас представляет для человека большую ценность. Но я не хочу противопоставлять вас друг другу.

Пусть повелителем для всех будет Сердце.

Ты, Разум, многогранен и разнолик, а Сердце не будет следовать за каждым твоим решением. Хорошее оно одобрит и подчинится ему с великой радостью. Плохое не примет, скорее отречется от тебя.

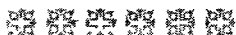
Ты, Сила, могущественна и крута, а Сердце не будет давать тебе воли. Для добрых дел оно не пожалеет тебя, от недобрых удержит.

Соединитесь же вместе, и, как я уже говорила, пусть вами руководит Сердце! Если это произойдет, и вы сойдетесь в одном человеке, то он станет праведни-

ком. Пыль с подошв его ног будет исцелять слепых. В этом – в гармонии и чистоте человеческой жизни – и заключается смысл существования великого мира.

Если же вы не сможете объединиться, то я отдам предпочтение Сердцу – царю человеческой жизни.

Так решила спор Наука.

1893

СЛОВО ВОСЕМНАДЦАТОЕ

Человеку к лицу справная, чистая и ладная одежда. Плохо, когда он не следит за собой и одежда его грязна и помята, но еще хуже, когда человеком владеет страсть одеваться не по средствам и он кичится своим нарядом.

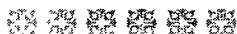
Есть две категории щеголей.

Одни просто следят за своей внешностью: холят лицо, подрисовывают брови, то и дело поправляют усы и бороду и, подобно кокеткам, играют глазами и перебирают пальцами.

Другие извлекают из щегольства определенную выгоду. Для них красивое платье и хорошая лошадь – источник существования. Поэтому на выездах и пирах эти франты всегда на виду. Они привычны к похвалам старших и огорчениям сверстников и радуются, когда младшие смотрят на них с завистью.

Все это постыдно и глупо.

Человек не должен увлекаться щегольством, ибо, поддавшись соблазну однажды, он не сможет легко победить его, а значит, потеряет свой облик. Красивым и сильным делает человека его ум, образованность, честь и обаяние. Больше ничего. И глуп тот, кто хочет возвыситься иным путем.

1893

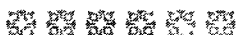
СЛОВО ДЕВЯТНАДЦАТОЕ

Человек не появляется на божий свет разумным. Он становится им, слушая людей, видя их дела, трудясь в поте лица. Он постепенно начинает отличать хорошее от дурного, а если ему суждено немало пережить, то он, конечно, и многое узнает.

Человек набирается ума, запоминая слова мудрых. Но любая беседа, какой бы она ни была поучительной, сама по себе ничего не даст. Из услышанного, подобно тому, как очищают зерно от шелухи, надо выделить истину, которую можно употребить с пользой. Так шлифуется разум человека.

Но есть и другая сторона этого процесса.

Если человек кичлив и не переспросит у мудреца непонятное для себя место, или, если он обеспечен и, переступив порог, тут же забудет услышанное, то какой толк от того, что он слушал мудрые слова? Он оказался невнимательным и глупым человеком, не способным оценить ум. О таких, наверное, и сказал мудрец: "Чем поучать людей, не понимающих слова, лучше пастись свиней, которые признают тебя".

1894

СЛОВО ДВАДЦАТОЕ

Судьбу, сами знаете, невозможно изменить. И судьбою, кроме всего прочего, человеку дано пережить и чувство пресыщения. Оно навязчиво, это чувство, и, познавши его раз, уже нелегко от него избавиться. Его можно отбросить, собравшись с силами, но оно обяза-

тельно возвратится и в конце концов одолеет тебя.

Нет вещи, которая не надоела бы не только умному, но и сколько-нибудь мыслящему человеку. Все приедается: и пища, и игры, и смех, и похвала, и наряды, и пиры, и друзья, и даже женщины. Во всем человек находит изъян и беспорядочность, и остывает его бывшее, казавшееся крепким, чувство привязанности. Мир зыбок, ненадежны силы человека, обманчива жизнь. Ни одному живому существу не дано постоянство. Как же после этого можно упрекать в изменчивости человека?

Чаще всего пресыщение мы встречаем у людей умных, перевидававших на своем веку всякое и переживших не однажды горький стыд за ближних. Я думаю, что люди устают от быстротечности счастья. И в такие минуты мне особенно кажется, что судьба глупых и беспечных людей подобна удаче.

1894 СЛОВО ДВАДЦАТЬ ПЕРВОЕ

От похвал невозможно уберечься.

Одних превозносят за то, что они не хвалятся сами. У этих людей, можно сказать, высокое имя. Они считают себя вне всяких похвал и больше всего заботятся о том, чтобы не прослыть глупыми, легкомысленными, бессовестными, мягкотелыми и бесполезными. Они страшатся прослыть обманщиками, вымогателями и сплетниками, считая носителей подобных качеств низменными людьми, и, конечно, ставят себя выше их. Это свойство умных и совестливых. Для них важно не то, что их не будут хвалить, а то, что не отнесут к разряду ничтожных.

Другие же, наоборот, из кожи лезут, чтобы удостоиться лестных отзывов. Они счастливы, когда их глядят по головке и называют баями, батырами или удаль-

цами. И странно то, что они не желают слушать плохих слов о себе, предпочитая оставаться глухими.

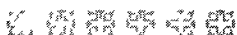
Это и есть настоящая хвастливость, и одержимые ею делятся на три категории.

Первые ищут таких похвал, которые поразили бы и чужаков. Представитель этого рода хвастунов, разумеется, глупец, но при этом все же человек.

Вторые добиваются похвал, чтобы блистать среди своего народа. Мы, безусловно, имеем дело с полным глупцом и далеко не полноценным человеком.

* Третьи, подобно крохоборам, наскребают похвалы, которые оценят хотя бы в собственном доме. Эти, несомненно, из породы идиотов.

И вот что еще любопытно. Тот, кто стремится быть заметным в глазах врага, добивается, чтобы его поднял на щит народ. Тот, кто хочет, чтобы его почитал народ, домогается похвал своих соплеменников. А среди близких родственников хвастун сам себе судья и, конечно, возносит себя до небес.

1894

СЛОВО ДВАДЦАТЬ ВТОРОЕ

Кто сегодня среди казахов достоин уважения и любви?

Баев невозможно почитать, потому что их, как таковых, нет. Баи должны быть независимыми, а эти, кого мы сегодня видим, не могут свободно распоряжаться даже собственным богатством. Враждуя с соперником, богач набирает себе сотню джигитов для защиты и платит им за службу скотом. При этом глупо полагает, что поступает так по своей воле. Нет, он не одаривает их по доброте или в благодарность за услугу. Природа богача такова, что он несет в себе смуту и раздоры, плодит проходимцев и рыцарей ночи, и в конце концов

приходит расплата: богач сам становится их жертвой и униженно раздаривает свое добро налево и направо.

Не осталось и настоящих мурз – потомственных вельмож. Слово “мурза” в народе понимается как “щедрый”. Так вот, теперь щедрых не найдешь, а кинешь камень и обязательно попадешь в мурзу, который только и умеет брать и давать взятки. Вот уж поистине: “Берущая рука привыкает и отдавать...”

Нет, и мурзы теперешние не достойны уважения.

Можно бы почитать биев и волостных правителей, но они получили власть не от бога. Они купили ее или выпросили. Как после этого заставишь себя склонить голову перед таким?

Приятно почитать сильных людей, но не стало среди них радеющих за добрые дела. А сильных в дурном хватало во все времена. Разве стоят они человеческой любви?

Хочется уважать умных, но не сыскать в степи благородных и совестливых. А на хитрость и коварство у людей всегда доставало ума. Разве достойны они человеческого внимания?

Уважал бы я невезучих упрямцев, убогих и беспомощных, но не из робости порой не решаются они сесть даже на лежащего верблюда. Если представится им такая возможность, то, пока верблюд будет подниматься, они сумеют что-нибудь урвать.

Остаются хитрецы и мошенники, а они не угомонятся, пока не сведут тебя в могилу. Ты им не нужен.

Так за кого же болеть на этой земле и кого любить?

Выходит, только за коротких, которые следуют по словице: “Жаждающий счастья избегает тяжб”. Они терпят неслыханные унижения от воров, лиходеев и плутов, но плохи даже тогда, когда уступают свое кровное имущество. Судьба научила их безропотно отдавать одну половину своего достояния, чтобы спасти вторую. Скромнее их не найти на этой земле, и, может, стоит все же пожелать их благополучия!..

1894

СЛОВО ДВАДЦАТЬ ТРЕТЬЕ

Есть у человека одна особенная радость и одно утешение, не делающее ему чести.

Радость эта такая: отыщет он в народе скверного человека, увидит чей-то дурной поступок, которого он сам никогда не совершил бы, и чувствует себя на седьмом небе. “Упаси аллах уподобиться такому! – замечает он не без удовольствия. – А ведь он считает себя человеком. Разве по сравнению с ним я не чист?.. Не лучезарен?”

Но разве всевышний сказал ему, что достаточно быть лучше дурного человека? Где та светлая голова, которая убедила его, что он хороший только потому, что на свете есть люди недобрые и глупые?

Когда распределяют призы на байге, в которой участвовало сто лошадей, то какой толк справляться у отставшего, скольких он перегнал? Какая радость от того, что за ним пришли, скажем, еще пять или десять скакунов?

Разве ценность человека определяется сопоставлением его с плохими людьми, а не с лучшими из лучших?

Часто человек находит утешение в том, что будто бы живет как и другие. “Нет ничего зазорного, если я не выделяюсь среди людей, - рассуждает он с легким сердцем. – Той, который празднуешь со всеми, - самый великий той. Хвала всевышнему за успокоение”.

Но разве аллах сказал ему, что довольно, если он не отстанет от толпы? Или поведал ему, будто им, всевышним, толпа не наказуема?

Кто знает: науку движет кто-то один или она достоинство всех?

Кто ответит: разум – совокупность знаний многих или духовная сила одного?

И разве не нуждается заблудшая толпа лишь в одном человеке – ясновидце?

Что легче: когда в доме больны все или половина семьи здорова?

Что лучше в дороге: когда изнурены все лошади или когда половина из них не в состоянии продолжать путь?

Лучше, когда от джута разоряется весь народ или какая-то его часть?

Так почему же для глупого должно служить утешением существование безмозглых дураков?

Разве жених убедит невесту, если скажет, что у него дурно пахнет изо рта только потому, что в его роду у всех так пахло?

Вряд ли невеста будет удовлетворена и скажет ему: “Будь как и все в твоем роду, не выделяйся среди них”.

1894

СЛОВО ДВАДЦАТЬ ЧЕТВЕРТОЕ

Земной шар населяет свыше двух миллиардов человек, казахи же составляют около двух миллионов.

Казахи по-своему стремятся к богатству, овладению ремеслом и знаниями, по-своему дружат и враждуют. У них свои понятия о хвастовстве и силе.

Всемирно отличаются казахи от остальных народов: не спуская глаз выслеживают друг друга, не смыкая глаз враждуют друг с другом, обкрадывают самих себя.

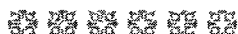
А ведь есть на свете города с населением, превышающим три миллиона человек, немало можно найти людей, трижды обошедших всю землю.

Почему нас не интересует жизнь других народов?

Неужели нам суждено вечно быть на ножах друг с другом? Быть посмешищем в глазах всего мира? Или,

может быть, настанет день, когда среди казахов исчезнут воровство, ложь, сплетни и вражды, когда казахи научатся приумножать свои стада честным путем и усвоят искусство и ремесла других народов, когда они овладеют знаниями?

Не верится в это, когда видишь, как двести человек зарятся на сто голов скота, и знаешь, что они не успокоятся, пока не уничтожат друг друга.

1894

СЛОВО ДВАДЦАТЬ ПЯТОЕ

Обучать детей хорошо, но, чтобы они служили своему народу, надо учить их родному языку. На нашей земле это становится почти невозможным. Сейчас люди стараются сперва разбогатеть, а потом дать образование детям на арабском и персидском языках.

Голодному человеку нелегко сохранить благоразумие и честь, еще труднее сохранить постоянное стремление к наукам. Бедность и, как следствие, вражда с родичами часто приводят человека к беде: он втягивается в воровство, прибегает к насилию и коварству, привыкает к плутовству. Только тогда, когда человек свободен от заботы о куске хлеба, он сам чувствует необходимость знаний и культуры и прививает эту жажду своим детям.

Нужно овладеть русским языком. У русского народа разум и богатство, развитая наука и высокая культура. Изучение русского языка, учеба в русских школах, овладение русской наукой помогут нам перенять все лучшие качества этого народа, ибо он раньше других разгадал тайны природы, и избежать его пороков. Знать русский язык – значит открыть глаза на мир.

Знание чужого языка и культуры делает человека равноправным с этим народом, он чувствует себя вольно,

и если заботы и борьба этого народа ему по сердцу, то он никогда не сможет остаться в стороне. Такова природа человека.

Но немало людей, которые пытаются добиться милости сильных и знающих, раболепствуя и пресмыкаясь перед ними. Эти невежды способны продать отца и мать, родных и близких, веру и честь, если их благосклонно похлопают по плечу. Ради того, чтобы вызвать улыбку на лице майора, любой из них готов оголить свой зад. Такова природа невежды.

Русская наука и культура – ключ к осмыслению мира, и, приобретя его, можно намного облегчить жизнь нашего народа. Например, мы познали бы разные, но в то же время честные способы добывания средств к жизни и наставляли бы на этот путь детей: смогли бы защитить аулы от несправедливых царских законов; успешнее боролись бы за равноправное положение нашего народа среди великих народов земли.

Больно оттого, что казахи, обучивши своих детей по-русски, норовят при помощи их знаний поживиться за счет своих же соплеменников. Родители вкупе со своими родственниками и близкими портят детей. И все-таки эти дети намного превосходят неграмотных, ибо возможности их чрезвычайно высоки. Заставить же их трудиться надлежащим образом, так, чтобы они принесли пользу, думается, несложно.

Обеспеченные семьи у нас неохотно отдают детей на учебу, насильно посылаются в русские дети бедняков. Вот почему мы не видим сегодня среди образованных ни одного знатного человека.

Иногда родичи, ссорясь друг с другом, говорят: “Чем терпеть обиду от тебя, лучше отдать сына в солдаты, а самому отрастить волосы и перестать бриться”. Из-за обиды они грозятся принять облик и обычай чужого народа. Где уж детям стать большими людьми, если они даже и будут учиться?

Я не видывал еще детей, упорно и основательно овладевающих знаниями: у нас все делается поверхност-

но, урывками, на ходу. Иные казахи, например, с трудом соглашаются отдавать детей в школы даже тогда, когда все расходы за обучение несет община.

Путь, который я предлагаю, исключает любовь к богатству. Не торопись женить и выделить сына в отдельную семью, а обучи его сперва в русской школе. Пожертвуй всем своим имуществом, если это требуется для учебы. Ничего нельзя жалеть ради того, чтобы из сына вышел человек. Не будет успокоения тебе, если сын останется невеждой, не будет счастлив он сам, и не будет от него блага народу. Вечный страх перед создателем и вечный стыд перед людьми тебе за такого сына.

1894 СЛОВО ДВАДЦАТЬ ШЕСТОЕ

Казах рад до безумия, когда в трудной байге приходит первым его скакун, побеждает борец-земляк, удачно бьет птицу сокол, возвращенный им, красиво берет зверя его гончая. Уверен, что нет для него большей радости в жизни.

Но разве может быть такой уж большой радость, вызванная преимуществом одного животного перед другим или превосходством человека над своим соперником? И потом, не тот восторженный сам и не его сын победили в турнире борцов, и не сами они пришли первыми на своих скакунах. Вот и получается, что эта радость скоротечна и гложет внутри своего народа. Это навеивает горькие мысли. Получается, что у казахов нет других соперников и врагов, чем сами казахи, и победой на ничтожных состязаниях они лишь досаждают друг другу. А разве можно возвести в ранг доблести зло, содеянное ближнему? Желать зла другому, значит, противоречить законам шариата, вредить и свое-

му и чужому хозяйству, идти наперекор рассудку.

Горько и оттого, что кое-кто принимает поражение своего скакуна, как свое собственное, и стыдится этой неудачи.

Резвые скаковые лошади есть не только у казахов. И ловчая птица и гончий пес могут быть достоянием любого, и сильные джигиты рождаются в разных аулах. Да и не постоянны победы того или иного борца в турнирах, и не всегда в хорошей форме соколы и гончие. Чего же, казалось бы, тут стыдиться? А я встречал людей, готовых скорее провалиться сквозь землю, чем видеть на состязаниях поражение родного аула.

Отсюда я и заключаю, что невежественный народ радуется тому, чему не стоит радоваться. И радуется он при этом так, что буквально теряет голову и, словно пьяный, говорит и не понимает смысла своих слов. А стыдится он того, чего совершенно не следует стыдиться, и опускает глаза, когда, наоборот, нужно гордо вскинуть голову. Все это плоды невежества и глупости.

И когда таким людям говоришь об этом их несчастье, они соглашаются с твоими доводами. "Ты прав, - подхватывают они, - прав, чего тут толковать".

Я не верю им, потому что знаю. завтра они снова примутся за свое.

Невозможно доказать этим людям всю лживость их нравов. Даже когда их удастся в этом убедить, они не в состоянии измениться. Они подобны животным, не изменяющим своим привычкам.

Только сильный страх или смерть избавляют слабых от позора. Я, например, не встречал людей, которые вернулись бы к разумной жизни, легко отбросив дурные наклонности, которые искренне признали бы свою вину перед собой и по доброй воле последовали разуму.

1894

СЛОВО ДВАДЦАТЬ СЕДЬМОЕ (по Сократу)

Однажды великий мыслитель Сократ завел с ученым Аристодимом, своим учеником, разговор о служении людей всемогущему и всемогущему богу. Аристодим не признавал бога и смеялся над теми, кто преклонялся перед волей господней.

- Эй, Аристодим, есть ли люди, вызывающие твое восхищение своими творениями? – спросил Сократ своего ученика.

- Сколько угодно, высокочтимый учитель, - ответил тот.

- Назови мне хоть одного из них.

- Я восхищаюсь величию поэзии Гомера, трагедиями Софокла, вернее, его искусством перевоплощаться и постигать душевное состояние других, живописью Зевксиса.

Он назвал еще несколько одаренных мужей, чьи имена в то время были широко известны в народе.

И снова спросил его Сократ:

- Если так, то кто достоин большего восхищения: всевышний, который сотворил человека, сделав его венцом всего живого и разумного, или же художник, создающий хоть и с неповторимым мастерством, но все же лишь неживое подобие человека?

- Всевышний, - ответил Аристодим. – Но это верно только тогда, когда мы имеем дело не со случайными его творениями, а с теми из них, которые он создал разумно.

- Но люди знают немало полезных вещей, в жизни возникают различные ситуации, в природе происходят объяснимые и необъяснимые явления, - возразил Сократ. – Что же все-таки удивительнее, Аристодим: те

вещи, ситуации и явления, смысл и полезность которых не прикрыты завесой неизвестности, или наоборот?

- Я думаю, разумно только то, что создано для пользы человека, - ответил Аристодим.

- Хорошо Ты согласишься, конечно, с тем, что вершина творений создателя – это человек. Но разве творец не наделил его пятью органами чувств, будучи совершенно уверенным в их необходимости человеку? Неужели ты находишь в человеке случайные, неразумные органы?

Например, нам даны глаза, чтобы видеть. Если бы их не было, как могли мы любоваться красотой мира? Глаза нежны, и для того, чтобы сохранить их, существуют веки: они открывают и, когда нужно, закрывают глаза. Ресницы оберегают глаза от ветра и соринки, а брови отводят пот, стекающий со лба.

Если бы не было ушей, человек не слышал бы ни шума, ни грохота, не настораживался бы от шороха или крика, не наслаждался бы песнями или звуками мелодий.

Если бы нос не чувствовал запахов, человек не тянулся бы к благовониям и не бежал бы от зловония. Ему было бы все равно.

Наконец, если бы у человека отсутствовали небо и язык, то он не смог бы изведать сладость или горечь пищи.

Разве все это не на пользу дано человеку?

Глаза и нос расположены недалеко от рта, чтобы человек видел чистоту и слышал запах принимаемой еды. Однако другие необходимые организму отверстия, извергающие отбросы из тела, расположены подальше от головы, от благородных органов познания. Разве можно сказать, что все это случайные проявления разума творца?

Задумался Аристодим. И признал он, что создатель мира обладает высшим разумом. Не осталось у Аристодима сомнения и в том, что всевышний сотворил

человека с любовью.

- Подумай, Аристодим, - продолжал Сократ. – Все живое любит своих детенышей, не оставляет их на произвол судьбы, а защищает и растит. Все живое плодится – это основное условие жизни, ибо только так можно противостоять смерти. Разве эти устремления живых существ не говорят о том, что бог создавал их любя? Любовь, как видишь, тоже дана всевышним.

Эй, Аристодим! Как можно считать, что ум – достояние только твое, человека? Разве человеческое тело не подобно песчинке той земли, по которой он ходит? Разве пот, который выделяется из человеческого тела, отличается от капель земной влаги? Так откуда у тебя взялся особый ум? Я знаю, как ты ответишь: "Сперва, - скажешь ты, - появилась душа, а потом пришел и разум". И вот ты обладаешь душой и разумом. Что из этого? Ты увидел мир, убедился, что все в нем создано целесообразно и все соответствует и подчиняется определенным законам. Но ты оказался не в силах охватить своим разумом безграничность этого мира. Ты поражаешься величию и недоступностью его истины только потому, что разум твой невелик. Потому и стараешься ты познать его. Так как же он возник? Что стоит у его истоков? Атом или некий разум, такой же беспредельный, как и его творение? Можно исключить разум. Но и тогда этот мир, не доступный ни измерению, ни расчету, возникал не стихийно, а как закономерное движение жизни, не сам по себе, а для возможности жизни в нем. И все взаимосвязи в мире, должно быть, подчинены немыслимому закону прекрасного.

- Все, что ты говорил, - истина, - заметил ученый. – Повторяю, я согласен с тем, что создатель является носителем высшего разума. У меня и в мыслях нет сейчас ставить под сомнение его величие, но почему он, всемогущий, нуждается в моем служении ему, в моих молитвах?

- Ты ошибаешься, Аристодим. Он не нуждается в твоих молитвах. Но ты должник, поскольку он проявляет о

тебе заботу.

- Откуда я могу знать, что он заботится обо мне?

- А ты посмотри на всех животных и посмотри на себя! – воскликнул Сократ. – Жизнь дана всем. Но все-му ли живому даны тепло души, одухотворенность и озарение? Человек предполагает будущее, пытается осмыслить настоящие дни своей жизни, задумывается о пережитом. Животное смутно представляет свое прошлое и настоящее, а будущее оно и вовсе не понимает. Посмотри, как сложен человек и что представляют собой животные? Человек опирается на две ноги и растет прямо вверх: в пору ему видеть весь мир, осмысливать его, повелевать животными, подчинять их себе. Животные же не способны сознательно использовать силу других тварей: одни животные надеются на свои быстрые ноги, другие – на крепкие крылья.

Ничего бы путного не вышло, если бы человек не верил в себя или тело его было подобно телу какого-нибудь животного. И точно такая же была бы несуразица, если бы животное имело человеческий ум, ибо тело животного, его физическая организация не соответствуют духовному проявлению разума, не отвечают таким предназначениям, как осмысление искусства, овладение медициной, занятие наукой. Где, например, волю строить огромный город, готовить инструменты, ковать боевое оружие? Как он добьется этого? Даже если ему будет дан исключительный ум, откуда у вола возьмутся необходимые мастерство и ловкость?

Человек, только он обладает исключительной силой – разумом, изумительно сложенным телом, и это сочетание определяет его многогранность и высокий талант. Разве человек не является царем всего живого на земле? А если он высшее творение бога, то разве не означает это, что человек был удостоен его любви? Как же человеку, будь он даже самым великим ученым на земле, как же человеческому роду не быть благодарным творцу и не считать себя вечным его должником? – заключил разговор Сократ.

1895

СЛОВО ДВАДЦАТЬ ВОСЬМОЕ

Эй, мусульмане! Почему так устроена жизнь, что одни богаты, другие бедны, одни больны, другие здоровы, одни умны, другие глупы, одни предрасположены к добру, другие, наоборот, склонны к злодеяниям?

Когда вас спрашивают об этом, вы смиренно отвечаете, что такова, мол, воля всевышнего.

Но ведь мы с вами приняли иман и стали правоверными, веря в справедливость, непогрешимость и безупречность аллаха! Как же так?

Какого-то клятвопреступника аллах наделяет скотом, а честного, усердного в молитвах труженика ввергает в бездну нищеты, ни разу не предоставив ему радости увидеть плоды своего труда и возможности прокормить семью.

Какому-то вору или мошеннику он дает крепкое здоровье, а безвинного тихоню изводит тяжелым недугом.

Из двоих детей одних и тех же родителей одного аллах создает умным, а другого – глупым.

Он, казалось бы, предложил единственно верный путь, призвав все человечество быть честным и справедливым: честных он обещал взять в рай, нечестных отправить в ад. Но только аллах повелевает человеческой душой и, значит, он сам настаивает одних на добрые дела, а других толкает на грех.

Разве все это говорит о непогрешимости, милосердии и справедливости всевышнего?

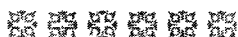
И народ и имущество народа – все в руках аллаха. Что же он делает? Он распоряжается своим имуществом, как ему заблагорассудится. Поскольку все от аллаха, то что остается на земле простому смертному? Чего он сможет сам добиться? Значит, нечего людям

обижаться друг на друга, ибо и тот, кто совершает зло, и тот, кто творит добро, будут одинаково ссылаться на волю аллаха. И если это нельзя назвать пороком, то не означает ли оно, что у всевышнего все же есть недостатки, о которых мы не осмеливаемся говорить?

Творец считает необходимым, чтобы каждый разумный был благочестив и чтобы каждый благочестивый безропотно выполнял требования имана. Попробуем дать волю разуму: ведь ни одно правое дело не должно бояться испытания им. Но что тогда останется от требования аллаха, чтобы каждый разумный был и благочестивым? Куда денутся его слова: “Познать меня удастся лишь разумом”. Когда в вере существует призрачность, некий обман, как заставишь себя не думать об этом?

Значит, религия возникла там, где когда-то остановился разум! И, значит, слепое повиновение ни к чему не приведет, пока мы не доведем иман хотя бы до подобия совершенства. Но сейчас до этого невыносимо далеко, и остается верить в то, что ты, аллах, создал плохое и хорошее, но не ты заставляешь людей совершать добро и зло; ты, аллах, создал болезни, но не ты заставляешь людей мучиться ими; ты, аллах, создал роскошь и нищету, но не ты превращаешь людей в богачей или бедняков.

Иначе невозможно тебя понять.

1895 СЛОВО ДВАДЦАТЬ ДЕВЯТОЕ

У казахов немало толковых, дельных пословиц, но есть и такие, что не выдерживают не только божьей, но и людской оценки. Говорят: “Будь беден, но не теряй чести”. Справедливо сказано. Ибо, потеряв честь, человек обрекает себя на жалкое существование. Нет ниче-

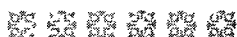
го унижительного, если тебя призывают к самому тяжкому, мучительному, но честному труду. Не все мужественны, и не каждый откликнется на зов. Достойные вступают на путь борьбы, недостойные выбирают безделье и попрошайничество.

Говорят еще: “Умением можно и снег разжечь”, “Умелой просьбой все возьмешь”. Эти пословицы заслуживают божьей кары. Чем жить в унижительных поисках слов, способных разжалобить скрягу, или ломать голову над тем, как “снег разжечь”, не лучше ли просить достатка у земли или надеяться на свой труд? Бытует пословица. “Если ты безвестен, то подожди поле”. Но какой прок от славы, добытой злодеянием?

Есть и такая пословица: “Чем сто дней слоняться выхолощенным верблюдом, лучше один день безумствовать бурой. Но что толку от однодневной безумной страсти, которая сгибает твое тело?”

Говорят: “Золото собьет с пути и ангела”. Приношу этих людей в жертву ради святого имени ангела. Зная, что золото ангелу ни к чему, они хотят ссылкой на него оправдать свои жульничества, рождаемые завистью. “Богатство слаще отца и матери, но жизнь дороже дома, полного золота”. Разве негодяй, для которого богатство дороже его родителей, способен ценить и свою жизнь? Нет, конечно. Но какая подлость – менять отца с матерью на богатство! Мучительным ли трудом или легко, но родители обзаводятся скотом и наживают добро с одной лишь мыслью: оставить его детям. И, продавая родителей за богатство, человек совершает преступление перед самим богом.

Надо быть предельно осторожным в обращении с пословицами. рожденными невежеством людей.

1895

СЛОВО ТРИДЦАТОЕ

Казахи говорят: “На сорока клячах не одолеешь даже одного холма” Так и на бахвальстве далеко не уедешь. Да и к чему бахвальство людям, на что оно пригодно?

У хвастунов нет совести и чувства собственного достоинства, способности к большим делам и высоким помыслов. Не найдешь у них ни решимости палуана, мужества батыра, ни человечности.

“Ах, оставьте! – отмахиваются они от советов. – Зачем вы говорите мне о других? Еще увидим, кто лучше и чья голова будет приторочена к седлу. Может быть, я кому-то обязан своим успехом? Может, кто-нибудь кладет в мой котел мясо или дает мне дойный скот?”

Или, в исступлении бия себя в грудь, раскачиваются из стороны в сторону: “Что мне, жаль своей жизни? Да будь я проклят, если так! Ради этого дела я готов идти на расстрел или быть сосланным. Смерть ведь одна! Ее не избежишь!”

Но я не видел казаха, идущего после таких слов на смерть, как не видел казаха, который признался бы, что он не способен достойно погибнуть: все только тычут пальцами в свой маленький кадык и грозятся: “За режусь – и баста! Если бы один выполнил эту угрозу, то люди удивились бы решимости глупца. Но что можно сказать о людях, которые не знают, где спрятаться, когда приходит беда? О тех, кто надеется убедить окружающих напускным надрывным криком? Кто рассчитывает на наивных и умеет добиваться таких слов о себе: “Оставьте этого кафыра в покое. Как бы он и вправду не наделал делов”.

О аллах! Разве по человеку не видны его душевное богатство, если таковым он обладает, его верность клят-

ве, щедрость и другие добрые качества?

Нечего слушать людей бессовестных и неразборчивых в средствах, о которых в народе говорят. “У бесстыжего – скулы не устают”.

1895

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ПЕРВОЕ

Для того, чтобы запомнить советы и следовать им, нужно соблюдать четыре условия. Первое: надо быть сильным настолько, чтобы подавить в себе самолюбие, когда тебе дают совет. Второе: надо принимать умные слова сердцем, всей душой так, словно бы утоляешь ими жажду. Третье: следует по несколько раз повторять про себя услышанное, чтобы закрепить его в памяти. Четвертое: надо держаться подальше от вещей, которые изнашивают человеческий ум и заставляют его терять свои ценные свойства.

Таких вещей, кстати, тоже четыре. Это бездумность и беспечность, зубоскальство, меланхолия и пагубное пристрастие к какому-то пороку.

1895

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ВТОРОЕ

Известно, что наукой овладевает тот, кто испытывает жажду познания. Но одного стремления тут мало. Даже сам процесс приобретения знаний должен быть подчинен определенной системе. В противном случае поиски и весь огромный труд человека, затраченный на овладение наукой, могут оказаться напрасными.

Сначала ты должен точно уяснить, для чего тебе необходима наука. Не для обогащения или приобретения

дорогих вещей, не ради дела, которое принесет тебе выгоду или положение в обществе, стремись к науке. Если ты страстно увлечен ею, то богатством для тебя явится каждое твое открытие, устранение самого незначительного пробела в твоих знаниях. Что может быть ценнее такого приобретения? И бывает ли на свете наслаждение выше того, которое ты испытал при этом? У тебя родилась любовь к науке, а она, как и всякая любовь, ненасытна, - значит, ты идешь на новый труд и поиски. Эта любовь, иными словами – жажда познания, помогает тебе запомнить увиденное и услышанное, усвоить их и закрепить в своей памяти в ясных, образных художественных формах.

Если твоя душа лежит к другим вещам и ты изучаешь науку ради их достижения, то твое отношение к науке подобно отношению мачехи к пасынку. Науку надо любить, как мать любит родного сына. Тогда и наука ответит тебе взаимностью, будет доступнее.

Просвещение не должно быть самоцелью. Это приводит людей к соперничеству друг с другом, рождает ненужное, глупое бахвальство. Любая из этих вещей приносит вред науке и обществу. Даже если споры содержательны и оттачивают ум, все равно излишняя приверженность к ним губит человека, ибо он начинает спорить не ради выяснения истины, а для того, чтобы победить соперника. Наука уже остается в стороне, главным же для такого “ученого мужа” становится стремление запутать другого и сделать его жертвой ложных истин. Как это похоже на дела степных смутьянов, о которых уже говорилось раньше! Человек, сбивший в споре с верного пути сотню людей, не стоит мизинца того, кто вывел на путь истины хотя бы одного заблудшего.

Спор в науке необходим, но в быту он рождает завистников и спесивцев, способных на ложь, наговоры и рукоприкладство.

Достигнув истины, не отступай от нее даже под угрозой смерти. Та истина настоящая, которая захватила

тебя всего, покорила, заставила действительно стоять за нее насмерть. В противном случае ты не убедишь в ней других. Какой прок от твоей истины, если ты сам не предан ей? Люди не примут ее.

Не будь завистлив, легкомыслен и мстителен, иначе твоя учеба не принесет пользы.

В девятнадцатом Слове назидания сказано о равнодушии и беспечности и о том, как эти пороки мешают людям стать разумными. Запомни: там, где они властвуют, нет ни бога, ни народа, ни хозяйства, ни чести – всего того, ради чего существует наука.

И последнее, что я хотел сказать. Для того, чтобы сохранить свои познания и разум, нужно иметь характер. Сильный, крепкий характер. Тут уместно сравнить его с сосудом, хранящим бесценную влагу. Действительно, зачем овладевать знаниями, если их негде хранить? Значит, нужно быть стойким, нужно всегда сохранять твердость духа.

Крепкий характер немислим без воли, помогающей человеку добиваться того, к чему он стремится, и не позволяющей ему даже минутной слабости. Итак, твердость духа и воля – основа настоящего характера. Пусть же они служат разуму и чести человеческой.

1895

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ТРЕТЬЕ

Чтобы жить в достатке, надо учиться ремеслу. Скот гибнет от джута, а ремесло не зависит от стихийных бедствий. Ремесленника, который трудится в поте лица и продает то, что сделал своими руками, можно считать лучшим из казахов. Но и среди них, немногочисленных казахов-ремесленников, подобно неизлечимой болезни, бытуют пороки.

Во-первых, эти люди не стремятся овладеть новым

ремеслом. Они не ищут мастеров лучше себя, не сближаются, не работают с ними рука об руку, чтобы перебрать их искусство, довольствуются тем, что умеют сами, как будто весь мир держится только на таких мастерах. И по стародавней вредной привычке казахов предаются пустому созерцанию, пролеживают себе бока, преступно убивая на это драгоценное время.

Во-вторых, они не умеют работать не покладая рук. Заработав несколько голов скота, начинают мнить себя богачами и хвастливо думают: "Разве у меня не довольство скота?" А ведь достаточно появиться такой мысли, чтобы человек предался праздной лени, беспечности и франтовству.

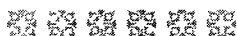
В-третьих, эти люди не остерегаются льстецов. А те не приминут обратиться к ремесленнику с лукавой просьбой: "Ты ведь волен в своих поступках, свет мой, и ты – мастер, искуснее которого нет во всей округе!" Или же: "Ага, что вам стоит выполнить мою просьбу? Вам раз плюнуть, а мне – радость!" Не каждый устоит, услышав такие елейные слова. И если ремесленник поддался соблазну и возомнил о себе как о незаменимом мастере, то отныне он не властен над собой. Он будет тратить все свое время на выполнение бытовых, не требующих особого умения заказов льстецов.

В-четвертых, казах-ремесленник любит заводить приятелей. И чаще всего он оказывается в компании нечестных людей. Обманщики набиваются ему в друзья, дарят какую-нибудь мелочь, обещают золотые горы или свое покровительство, а ремесленник рад до смерти, что нашел бескорыстного друга, и тоже старается услужить ему. Из кожи лезет вон, только бы сделать другу приятное, и не замечает, что его водят за нос. Так проходят дни, забываются и семья и хлеб насущный, растут долги, и наступает время, когда он вынужден занимать у одних, чтобы расплатиться с другими. Теперь бедняга уже обязан трудиться, чтобы хоть как-то сводить концы с концами. Но нескончаемые заказы "друзей", которые он выполняет даром, доводят его до беды:

до нищеты и полной зависимости от толстосумов.

Почему так происходит? Кто знает.

Странно, что казахи, способные провести кого угодно, так легко обманываются сами.

1896

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ЧЕТВЕРТОЕ

Все люди знают, что они смертны, что смерть наступает не всегда в старости и что после смерти никто не воскресает. Казахи тоже верят этому. Веруют они и в то, что есть всевышний, сотворивший мир, и он устроит суд, когда наступит конец света, покарает за грехи и воздаст за добрые дела, что и наказания и воздаяния его не будут похожи на земные. По их представления аллах может наказать человека невысказанно жестоко и вознести невообразимо высоко.

Так почему же, зная эти два очевидных для них исхода человеческой жизни, казахам не творить только добро? Отчего беспокойно, неуютно им на земле?

Причина кроется в их неискренней вере, которая, должно быть, возникла и существует у них только потому, что они, как и все народы, признают загробную жизнь.

Но если вера казахов вызывает сомнение, то как их самих называть правоверными? И кто их сможет после этого наставить на путь истины?

Тот, кто хочет избежать мучений на том и на этом свете, должен знать: в одной душе не бывает двух радостей, двух опасений, двух печалей. Это невозможное явление, ибо для настоящего мусульманина земные заботы и радости не могут быть значимей и ярче небесных, тех, которые ожидают его после смерти.

Но казах, когда он поставлен перед выбором между двумя вещами, одна из которых позарез нужна для зем-

ной жизни, другая – обязательна для загробной, - возьмет, без сомнения, необходимую для своего земного существования. Он выбирает, зная, что все в этой жизни быстротечно и никогда нельзя упускать случая. Уповает на милосердие аллаха, на всепрощение его. Полагается на удачу, на следующий случай, - тогда-то он уж непременно возьмет то, что потребуется на том свете.

Как же он после этого докажет, что не променял аллаха на земную жизнь? А именно таким мусульманином представляю я каждого из нас.

Человек – дитя человечества. Потому твое рождение и возмужание, твое устремление к достатку или ощущение голода, твои печали, уклад жизни, телосложение, наконец, твоя смерть, - не отличаются от природы и судьбы любого другого человека. Ты, как и все люди, сходишь в могилу и гниешь; знаешь, что тебя тоже ждет страшный суд; твой страх перед бедами и наслаждение дарами обоих миров одинаковы с ощущениями тебе подобных. И разве жизнь кажется тебе длиннее пяти дней? А раз это так, и люди гости друг друга, если ты сам – гость земной, то почему ты стремишься выявить, что знает другой и чего он не знает? Зачем тебе завидовать чужому достатку и счастью, мешать другому жить?

Почему не просишь аллаха, чтобы он благословил тебя на честный труд, а умоляешь его отнять и передать тебе чужое богатство? Почему создатель должен ради тебя унижать другого человека?

К чему рваться доказывать свою правоту, если не уверен, что она не обернется кривдой? Почему ты должен выпячивать свою грудь, не умея, скажем, связать и двух слов? Чем тебе поможет аллах?

Оставим в стороне веру, не будем говорить о том, какой ты мусульманин. Человек ли ты вообще?

1896

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ПЯТОЕ

Говорят, когда наступит конец света, на страшном суде перед всевышними предстанут все хаджи – паломники, побывавшие в Мекке, муллы, суфии, шииты – воины-праведники и щедрые. В священном писании сказано, что щедрые, как и священнослужители, тоже попадут в рай.

Но в день страшного суда людей, которые стали хаджи, муллами, суфиями и шиитами или были щедрыми только ради того, чтобы пользоваться у народа почетом и уважением, говорят, построят отдельно от тех, кто получил эти звания бескорыстным служением аллаху, посвятив всю свою жизнь лишь одному – благочестию.

И скажет создатель первым: “Вы стали на земле хаджи, муллами, суфиями, шиитами и щедрыми, чтобы остальной люд преклонялся перед вами, называя вас “уважаемый хаджи”, “почтенный мулла”, “высокочитимый суфий”, “незабвенный шиит”, “несравненно щедрый”. Это требовало от вас немалого искусства. Но всего этого вы лишились. Мир, который вы создали общими усилиями, рухнул, а вместе с ним кончилась и сила вашей власти. Здесь иной мир. Не ждите привычного почета, держите ответ. Я дал вам жизнь. На что вы потратили ее? Я дал вам богатство. На что вы употребили его? Вы без устали говорили о божьем суде, но всегда лицемерили, вы проповедовали веру в бога, но всегда без усердия. Вы обманывали людей. Вот на что истрачены жизнь и богатство!”

И обратится создатель к тем, которые посвятили ему жизнь: “Вы пожертвовали всем ради того, чтобы стать моими истинными слугами и снискать мою признательность. Я вами доволен. Входите в обитель, она открыта

для вас. Достойны милосердия и ваши друзья, которые, хоть и не смогли стать моими слугами, но относились к вам с сочувствием и участием. Укажите их мне, если таковые присутствуют на этом суде”.

Вот, говорят, что ждет людей в страшный судный день.

1896 СЛОВО ТРИДЦАТЬ ШЕСТОЕ

В хадисе – священной книге – записаны следующие слова пророка Мухаммеда: “У кого нет стыда, у того нет и веры”.

Казахская пословица гласит: “Тот, кто умеет стыдиться, тот умеет быть верным”.

Из этих слов ясно, что стыд – одно из священных чувств. Так что же представляет собою стыд?

Есть стыд, обусловленный невежеством людей. Он похож на смущение мальчика, который не осмеливается вымолвить слова перед взрослым, или на робость иного взрослого, не решающегося на встречу с именитым человеком просто так, без конкретного к нему дела. Нет у подобных людей вины ни перед богом, ни перед своею совестью, но не могут они освободить волю от невежества, сами усложняют все, стыдятся того, чего совсем не следует стыдиться.

Настоящий стыд тот, который вызван поступками, противоречащими вере или разуму или порочащими чье-либо доброе имя. Он бывает двух видов.

Первый – это стыд не за свою провинность, не за себя, а за дела другого. Он вызывается как бы жалостью к этому человеку. Чувство удивления и досады за его проступок, тревога за его судьбу заставляют тебя мучиться. “Почему он так поступил? – переживаешь за него. – Почему? И что с ним будет?..” Сострадание дви-

жет твоими мыслями.

Второй – это стыд за свой проступок, который ты совершил по недоразумению или чрезмерно увлекшись чем-нибудь. И пусть рядом в то время никого не было, но ты понял, что твой проступок унижил твое достоинство или опорочил чью-нибудь добрую репутацию, - и тебя мучает совесть. Ты осуждаешь сам себя, казнишься, теряешь покой, не смеешь взглянуть людям в глаза. Люди мнительные в таких случаях теряют сон, перестают есть. Стыд как бы выворачивает человека наизнанку, определяет меру его человечности или подлости. Где тут оглянуться, найти для успокоения верные слова? Бывает, что некогда утереть слезы и высморкаться. Человек уподобляется затравленному псу. Ничего не видит и не слышит. Иногда доходит даже до того, что лишает себя жизни. Разве что недоброхот или сильно обиженный им человек не простит такого бедолагу! Тот, кто не пожалел его, добавил мучений, решив еще более пристыдить, наверное, сам лишен совести.

Но люди, которых я вижу сегодня, не то что стыдиться, даже краснеть не умеют, когда совершают бесчестные дела. Когда их усовещивают, они даже обижаются. “Я же сказал, что сконфузился, чего же еще надо? – недоумевают некоторые из них. Или огрызаются: “Ладно, ладно. Хорошо, мне стыдно. Ну, а сам ты не так бы обмишурился на моем месте?” Есть и такие, которых ничто не выведет из себя. Довод их таков, что хоть стой, хоть падай. “Да ведь никто еще не помер от таких оплошностей! – восклицают они. – Такие-то вон что сделали, и то ничего – живут. Разве можно сравнить совершенное мной с их преступлением? Да и причина у меня была...”

Что можно сказать об этих людях? Есть стыд в их словах или нет? Если подобное называется стыдом, то как быть со священными писаниями и словами мудрых? В них правда или в словах этих людей? И верят ли они в аллаха после этого?

1896

СЛОВО ТРИДЦАТЬ СЕДЬМОЕ

1. Достоинство человека определяется тем, каким путем он идет к цели, а не тем, достигает ли он ее.

2. Самые прекрасные мысли тускнеют, пройдя человеческие уста.

3. Нет уверенности в том, как воспримет мудрое слово себялюбивый невежда.

4. Помогай разумному. Содействовать неблагодарному – значит опуститься самому.

5. Сын, почитающий лишь своего отца, - недруг народу; сын народа – и твой друг.

6. Сильный хоть и желает многого, но довольствуется малым; ничтожный просит мало, но не доволен, даже когда получает больше.

7. Работающий только для себя, похож на животное, которое заботится о своем брюхе. Вседержец любит того, кто трудится на благо человечества.

8. Кто отравил Сократа, сжег Жанну д'Арк, распял Христа, закопал Мухаммеда в верблюжьих останках? Толпа. Значит, у толпы нет ума. Сумей направить ее на путь истины.

9. Человек – дитя своего времени. Если он плох, в этом виновны его современники.

10. Будь моя власть, я бы отрезал язык тому, кто утверждает, что человек неисправим.

11. Одиночество – гибель для человека. Все беды валятся на его голову. Однако мир заполняют не только беды, но и развлечения. Кто выдерживает первое? И кто не погибает во втором?

✓ 12. Кто не бывал в беде! Удел слабых – терять надежду. Разве за суровой и снежной зимой не идет лето со сверкающими озерами и густым травостоем?

13.Безвреден – кто в гневе кричит. Бойся того, кто в гневе молчит.

14.От радости и счастья люди теряют голову. Из тысячи лишь одному счастливцу удастся сохранить разум, чтобы не предстать перед народом нагишом.

15.Дело ладится умением.

16.Слава – высокая скала. Терпеливая змея взбирается на нее ползком, сокол взмывает на ее вершину в стремительном полете. Недружный народ хвалит того, кто не дошел до нее. И недалекий верит этому обману.

17.Мир – безбрежный океан. Время – неутихающий ветер. Поколения подобны волнам, спешащим друг за другом, и на их смене держится вечная жизнь.

18.Нищий, прославившийся умом, выше счастливого царя. Юноша, продающий плоды своего труда, достойней старика, торгующего своею бородой.

19.Хитрость превращает человека в попрошайку. Лицемерие делает суфия тунеядцем.

20.Плохой друг подобен тени. Когда светит солнце – от него не избавишься; когда тучи сгущаются над головой – его не найдешь.

21.Доверяйся тому, кто замкнут, но дружи с тем, кто общителен. Остерегайся беспечного, но будь опорой опечаленному.

22.Гнев без силы – вдовец; ученый без последователей – вдовец; любовь без верности – вдова.

23.Пока ты несчастлив, добра тебе желают все. Но вознеси тебя судьба – и твой доброжелатель лишь ты сам.

1896

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ВОСЬМОЕ

О дети, утешение моего сердца! Все, что я написал о человеческом характере и жизни, оставляю вам на па-

мать. Прочтите эти строки без равнодушия, и вы проникнетесь ко мне любовью. Стремление к истине и постижение ее рождаются высоким сознанием, сознание же человека определяется его человечностью, умом и интересом к науке. Появлению этих качеств прежде всего способствуют непорочность чувств и крепость тела, которые даются человеку от рождения, а развитие их зависит только от честных друзей, от мудрых наставников.

Но дети не сами идут в школу, не своей охотой овладевают знаниями на первых порах их приходится либо принуждать, либо привлекать к этому хитростью. И если, постепенно привыкнув к учебе, дети тянутся к ней уже по доброй воле, если у них появилась жажда познания, - лишь в этом случае можно сказать, что они стали людьми. Теперь можно уже надеяться, что они овладеют наукой и используют ее для блага людей; научиться отличать добро от зла, сомнительное от достоверного, подлинное от поддельного; познают аллаха, самих себя и мир.

Однако в большинстве случаев дети остаются недоучками, а то и вовсе невеждами. Причиной всему – насилие со стороны родителей и мулл, которое убивает в детях искренность. Эта потеря оборачивается тяжелейшим несчастьем. Не бывает толку от учебы этих людей, ибо у них уже все неискренни. и стремление к наукам, и отношение к наставникам, и даже вера в святое учение – иман. Воспитатель их полноценными людьми почти невозможно, потому что аллах – это “путь истины”, а истина и правда несовместимы с насилием. Разве придет к тебе друг, которому ты передал приглашение через его врага? Когда в душе человека нет любви к аллаху, то нет и веры в него.

Тем не менее человечество живет, уповая на будущее, оно надеется на лучших сынов, а не злодеев, на ученых, а не на невежд.

Каковы же пути познания истины и правды?

Человек овладевает науками и знаниями тогда, ког-

да всем своим существом стремится к истине и правде, пытается понять самую суть явлений. Разум и вера двигают им, ибо истина от земли и он идет к ней разумом, а правда от аллаха, и он принимает ее на веру.

Издревле существует понятие "наука". Наука представляется людям не как что-то сверхъестественное и отвлеченное, а существующее для блага человечества. Не ради аллаха, а для себя. Поэтому наука оборачивается для каждого человека неповторимостью каждой отдельной науки и увлекает его. Где-то здесь рождается чистота отношения человека к науке, которая в то же время выражает отношение его и к аллаху, ибо наука – это одно из проявлений могущества всевышнего, одно из его свойств.

Человек, идущий в науку ради богатства, славы и почета, никогда не поймет ее сущности. Больше того, когда человек преследует корыстные цели, он теряет человеческий облик. И наоборот, человек становится сильнее, когда и богатство и слава, и признание приходят к нему сами, как результат упорного труда.

Повторяю, мои слова обращены к тем, кто дорожит честью, кто любит истину и хочет знать правду.

Приверженцы ислама должны признать непреложную истину своей веры. Это высшая ступень веры, и она не достигается простым воздаянием молитвы аллаху. Ты, как и все мусульмане, можешь верить, что аллах един, и нет ему равного, что Коран состоит из его священных наизданий, а пророк Мухаммед – его посланник на земле, но все это ничего не даст тебе, ибо истоки чистой истины лежат в другом. Чтобы понять, в чем именно, следует уяснить, ради чего существует твоя вера? Ты веришь ради аллаха или для собственного успокоения? Аллах не пострадает, не станет менее величественным, если ты, скажем, перестанешь молиться, но и тебе не будет успокоения, если ты считаешь вседержца просто потому, что он велик. В своей вере ты должен видеть для себя спасение, только тогда она принесет тебе

пользу.

Итак, ты веришь в аллаха и преклоняешься перед ним. Но он многолик, и ты, следовательно, преклоняешься перед всеми его именами и каждым проявлением его своеобразия. Имена аллаха суть названия его чудотворных дел, надо знать об этом. Потом нужно постичь, что означает восемь его божественных качеств. И если ты назвался правоверным и считаешь себя рабом всевышнего, если ты уверен в своей преданности ему, то своими намерениями, замыслами и делами старайся быть похожим на него. Не падай духом, считая по невежеству своему, что это невозможно, ибо точное воспроизведение его дел действительно немислимо. Разве можно человеку быть Всеведущим, Всемогущим, Жизнью, Зоркостью, Чуткостью, Волей, Речью и Созидателем! А все это – проявления аллаха, его имени. Видимо, достаточно хотя бы подражать ему.

Создатель наделил человека восемью качествами, подобными своим, хотя и менее сильными. И если бы мы использовали этот великий дар не в угоду аллаху, мы не могли бы называться мусульманами. Но где пути истинного подражания аллаху и его великим делам?

Природа аллаха такова, что она не нуждается в моем описании, пишу же я потому, что в уяснении указанных восьми качеств, или сил, нуждается наш разум. Мы познаем аллаха по мере его проявления, познать его самого невозможно. Даже тайна созидания недоступна мудрейшим из людей, не говоря уже о природе аллаха. Аллах бесконечен, человеческий разум предельно. Разве возможно предельным измерить бесконечное?

Мы говорим: аллах един, и он во всем. Нам кажется, что в этих словах кроется большая тайна, мы слышим в них какую-то неземную значимость, хотя совершенно ясно, что, например, слово "един" никак не выражают великую сущность всевышнего. Наверное, когда-то это слово оказалось пределом возможностей нашего разума, его потолком. Кстати, ученые и сейчас форму существования любого тела в совокупно возможных его

видах фиксируют словом “един”.

Бытие существует во вселенной, вселенная существует в аллахе, а аллах, как написал Мухаммед в священной книге – хадисе, проявляется в восьми своих основных проявлениях и девяностю девяти качествах. В хадисе пророк Мухаммед не разъясняет своеобразие отдельных назиданий аллаха, и сейчас они читаются людьми по-разному. Я хочу пояснить в своем слове некоторые свойства всевышнего и связь их с жизнью людей или, вернее будет сказать, границы между аллахом и людьми.

Поскольку сама жизнь – это непреложная истина, то, значит, существует и сила, которая ведет человека к определенной, им самим избираемой цели. Человек спешит что-то совершить в своей жизни, старается чего-то достигнуть, одержать победу в каждом своем стремлении. Да разве найдется человек, который желал бы себе поражения или смерти? Нет. Следовательно, человека по жизни ведет воля. Та воля, которая является маленьким подобием Воли – одного из проявлений аллаха. Та воля, которая является маленьким подобием Воли – одного человека, поскольку мы говорим о людях, почитающих аллаха. И если Воля, точно так же, как Наука, есть одно из проявлений аллаха, иными словами, если и Воля и Наука являются свойствами одного и того же великого создателя, и если все восемь божественных качеств дарованы людям, то нельзя ли говорить о человеке, в котором одновременно могут проявляться два любых его качества, абсолютно преобладая над остальными? Нельзя ли утверждать, исходя из принятого нами условия, что в любом человеке могут соединиться воля и наука? И если да, то не будет ли это означать могущество человека, вернее, могущество его знаний? Нам известно, что есть ученые и есть мыслители. Не каждый ученый может подняться до уровня мыслителя, но каждый мыслитель – ученый. Значит, можно говорить о мыслителе, обладающем глубокими познаниями в области многих наук. И, значит,

можно утверждать, что аллах всезнающ, если его мудрость, как мы отмечали, недоступна даже мудрейшим из людей. И я позволю себе заметить, что смертные в состоянии овладеть могуществом знаний, но силой всезнания обладает только аллах. Вот в чем его величие, и оно, пусть недостаточно полно, но все-таки верно выражено нашими предками – аллах един и он во всем. Эти слова ясны и ученому и невежде.

Наука идет к людям через слово, слово становится понятным через звуки или знаки. На этом основаны следующие три свойства аллаха: Речь, Зоркость и Чуткость.

Можно ли поверить, что всевышнему так уж необходимо проявлять себя Речью, Зоркостью и Чуткостью? Думаю, что нет. И если человеку даны язык, чтобы он имел возможность общаться с окружающими, глаза, чтобы он видел мир, уши, чтобы слышал звуки, то это тоже не означает тождества их с Речью, Зоркостью и Чуткостью. Я не говорю о масштабах. Я просто констатирую: аллах – это внимающий, который слушает, и взирающий, который видит, но ни одно из созданий его, в том числе и человек, не может этого постичь. Он говорит словами, но у него нет органа, подобного органам речи у человека. Он не сотворил слово – произнес его, и слово это дошло до слуха людей. Аллах видит и слышит совершенно по-другому, совсем не так, как человек. Он просто “Всеведущ знаниями своими”. Он сама добродетель, и добивается, чтобы люди подражали ему. Как не вспомнить тут о предельности человеческого разума и бесконечности аллаха? Нетрудно догадаться, что упомянутые три божественных качества даны смертным для накопления разума, ибо разумом держится самое главное на земле – созидание.

В чем же заключается второе главное свойство аллаха – Всемогущество?

В Коране написано: “Аллах вечен... Он единственный

в своем роде, и нет при нем ничего, он существует вне пространства, и он создал все посредством своей силы...”

Священный хадис определяет созидание как одно из восьми основных проявлений аллаха. Согласиться с этим утверждением значило бы, что мы считаем созидание таким же древним, как и сам аллах, и вечным, ибо аллах никогда не избудет. Но если всевышний не в силах освободиться от него, то оно будет означать уже его безволие, а природа аллаха несовместима с подобным явлением.

О созидателе нужно судить по сотворенному им миру.

Он сотворил мир удивительно упорядоченным, где любое живое или неживое тело связано с другим, где одно движение вызывает ответное. Мы видим этот мир и любимся им, принимая его всей душой, и в его существовании и устроенности признаем мудрость всезнающего и силу всемогущего аллаха. Эти два свойства аллаха - всемогущество и всезнание, следовательно, тоже должны быть равноценны. Не может быть такого, чтобы одно из них оказалось ведущим, а другое ведомым, иначе все восемь свойств аллаха, соединяясь между собой в любом количестве и сочетании, приведут мир к хаосу. Созидание, безусловно, является одной из сил, составляющих могущество аллаха потому и безгранично, что знания его безошибочно, а сила – неуязвима. А это вытекает из нашего предположения, что созидание руководимо могуществом и подчинено ему.

Этим исчерпывается мое доказательство того, что аллах всеведущ знаниями своими и всемогущ своею силой, а остальные его шесть свойств являются как бы вспомогательными для двух названных проявлений.

Но не это главное, что заставило меня писать об аллахе. Я начал это слово выражением: “О дети, утешение моего сердца!,,” Я хочу писать о мире людей.

Когда видишь человека в этом сотворенном богом

мире, где он полагается на ум и волю, на силу своего тела, когда видишь его борьбу за жизнь, его неуспокоенность, то почему-то думаешь о всевышнем как о существе, подобном человеку. О всевышнем, который, наделив людей восемью божественными качествами, спокойно взирает на то, как в этом его царстве люди по-разному ищут истину и воспринимают земные блага, не с одинаковым рвением творят молитвы и ищут пути спасения. Почему выделяются люди, которым как будто известно все, что уготовано им и на том и на этом свете? Почему их становится все больше, и мы видим уже целые толпы?

Наверное, грешно так говорить, зная, что человек обладает лишь волей, а создатель недоступен его разуму. Зная, что человек посредством своей воли овладевает частицей науки, и она подобна капле из океана знаний, являющегося божьим достоянием. Зная, что аллах не только всемогущ и всеведущ, но и милосерден. И хотя милосердие создателя не упоминается среди его восьми основных свойств, но оно достаточно ясно выражено такими эпитетами, применяемыми к нему, как Всемилостивый, Отзывчивый, Всепрощающий, Любящий, Защищающий, Покровительствующий, Благодетельствующий, Дарующий, Указующий, Непогрешимый.

Можно бы сказать, что самый смысл определений говорит в пользу моего довода. Но это было бы традиционным доказательством, а милосердие аллаха, как мне кажется, требует логического обоснования.

Мир удивителен. Неживое тело не чувствует боли, а животные поддерживают жизнь уже разумных существ – людей. Животные не будут держать ответа на страшном суде, а человек должен отвечать за свои поступки.

Творец поставил человека на две ноги, чтобы он был высок, установил голову на плечах, чтобы он мог видеть далеко, дал две руки для труда. Человек не наклоняется, как животное, к пище, а подносит ее ко рту рукой. Ему даны нос, чтобы чувствовать запах еды, и

глаза, чтобы видеть ее чистоту. Глаза от соринки оберегаются веками, веки продолжены ресницами, но и они бессильны против пота, стекающего со лба, и поэтому человек имеет брови. Лицо человека красиво. Аллах призвал людей к общему труду, и поэтому одному дал ум, другому красноречие, третьему – волю.

Разве не чувствуется во всем этом любовь создателя к человеку? И разве не долг человека отвечать на эту любовь взаимностью?

Приглядитесь и вдумайтесь.

Солнце нагревает землю, заставляет испаряться реки, моря и океаны; испарения образуют тучи и возвращаются на землю благодатным дождем. Земля покрывается зеленью и расцветает цветами, ласкающими глаз. Наливается соком сахарный тростник, созревают плоды, разрастаются деревья, укрывая птиц и зверей. Рождаются ключи, образуются новые реки, или разливаются старые, и вода течет в озера, моря и океаны. Вода утоляет жажду всего живого, в глубинах ее размножается рыба. Солнце греет землю...

И весь этот мир предназначен для людей. Земля одаривает их хлебом, фруктами, хлопком, кендырем и другими богатствами; птицы дают им пух, мясо и яйца; животные – мясо, шерсть, шкуру и силу; водоемы – рыбу, а рыба – икру. Даже пчелы трудятся для людей, собирая мед и воск, а черви прядут шелк. Цветы умиротворяют людей своим ароматом.

Ничто из этих богатств не служит самому аллаху, ибо он властелин мира и ни в чем не нуждается.

Миллионы хитроумных машин и тысячи фабрик тоже созданы для блага человечества.

Разве не видна во всем этом любовь аллаха к людям? И разве не долг человека отвечать на такую любовь взаимностью?

Всевышний не допустил того, чтобы люди из-за несытности своей уничтожали всех животных и тем самым принесли вред будущим поколениям. Он сделал так, что люди оберегают животных своей жадностью, а

зверям и птицам для спасения дал силу, быстрые ноги и стремительные крылья. И теперь одни животные селятся на неприступных скалах, другие живут в темной глубине вод, третьи хоронятся в густой чащобе леса. И все они стремятся к размножению и наделены неистребимым инстинктом защиты своих детенышей. Нет, всевышний не сделал людей полновластными хозяевами земли, он лишь позаботился о том, чтобы не переводилась их пища и не могла прекратиться жизнь. Великая справедливость стоит за всеми этими удивительными свершениями всевышнего.

Итак, всемогущий аллах всеведущ, справедлив и милосерден.

И мы, как правоверные, во всем следуя аллаху, должны бы обладать и тремя аналогичными силами: знаниями, честностью и состраданием. То есть мы обязаны были поставить себе целью овладеть науками, постоянно думать о своем человеческом достоинстве и, творя добро людям, стремиться стать истинными мусульманами.

Но всегда ли наши поступки справедливы и ясны? Нет. Мы предали забвению эти божественные качества нашей веры. Каждый почему-то хочет, чтобы другие были справедливы к нему и делали ему добро, но сам он не делает этого. Это ли не глумление над верой?

Люди сбились с пути, указанного всевышним. Священные слова пророка: “Подумай о величии аллаха” и “Воистину аллах любит справедливых людей” – никем не принимаются с должной искренностью и надлежащим знанием.

Благочестия полны аяты – стихи Корана, но люди забывают об этом. Вот что говорит Коран: “Совершайте добрые дела и призывайте к этому других, ибо аллах любит людей, склонных к благодеянию”. И дальше: “Есть люди, которые верят в аллаха и совершают добрые дела. Им навечно уготовано место в раю”.

Разве не верны требованиям Корана? Поскольку аллах с любовью сотворил тебя и окружающий мир, то и

твоя любовь к аллаху должна быть деятельной. Ты обязан быть честным.

Следующий аят гласит: “Но есть такие люди, которые, веря в аллаха, совершают добрые дела лишь потому, что знают: аллах не прощает злодеев”.

Понятно, что поступки подобных мусульман противоречат сущности благодеяния, хотя и будут называться добрыми. У этих людей отсутствует совесть. Великий пророк Мухаммед, да воздаст ему аллах мудрости сполна, писал: “ У кого нет совести, у того нет и веры”. И здесь мы еще раз убеждаемся, что настоящая вера достигается не простым воздаянием молитвы. Изнурять тело молитвами и постами, может быть, и необходимо, но истоками истинной веры, безусловно, являются сознательность, честность и сострадание.

Маленький пример. Если человек, не отделяющий себя от народа, желает дружбы своего народа с другими, то уже это одно говорит о нем, как о сознательном и честном человеке. Разве его мысль не начало благодеяния? И разве этот человек не чист перед аллахом тем, что желает людям добра? А чистое намерение – основа веры, и ею надо дорожить. Как говорил суфий Аллаяр, бывает одна особенная истина, которую ставишь выше ста других. Так и вера должна быть для людей превыше всего.

Мы пришли к выводу, что истинно верующий должен обладать тремя качествами: знаниями, честностью и состраданием. Вера зовет его к слиянию с аллахом, и он стремится к всеведению, справедливости и милосердию. К чему же в конце концов ведут эти три силы? В чем совершенство человеческого развития? В каких формах предстанет совершенство? Это основа неизмеримого и высшего, это – истина, разум и благо.

Достижимы ли они? Да. Все три силы, ведущие к ним, заложены аллахом в каждом человеке. В разной степени, разумеется. Но развитие этих сил или свойств зависит уже от самого человека. Совершенство каждого из свойств и гармоничное сочетание их достигается

усердием и преданностью. Преданностью науке, вере, жизни.

Обладателями трех божественных сил прежде всего были и есть пророки, потом аулие – святые праведники, потом ученые богословы, а за ними уже истинные мусульмане.

Праведники первыми после пророков прониклись любовью к всевышнему и привили это чувство людям.

Но и пророки и праведники отреклись от земных благ и думали лишь о загробной жизни. У них и мысли не было об имуществе или хлебе насущном. Только такой путь, считали они, ведет людей к духовному совершенству.

Ученые же, наоборот, во все времена заботились о земных благах, ибо без религии, науки и ремесла, полагали они, невозможно достичь гармонии в жизни.

Можно сказать, что пророки и ученые стремились, в сущности, к одному, хотя и разными путями. Мне кажется, что обе эти группы, следуя своим идеалам, в известной степени принесли себя в жертву.

Во-первых, если бы человечество стало на путь веры и отреклось от земных благ, то мир пришел бы в немыслимое запустение. Кто бы тогда пас скот, шил одежду и сеял хлеб? Кто бы боролся с иноверцами? Кто бы искал и осваивал богатства недр?

Не говоря даже о прегрешениях и проступках, не угодных аллаху, уже один отказ от земных даров был бы неразумен и неблагоприятен, ибо всевышний сотворил их именно для счастья людей. Подобный шаг, наверное, был бы даже преступным перед жизнью.

Во-вторых, последователи пророков рисковали бы и вовсе сгинуть с лица земли. Под гнетом иноверцев (а они наверняка были бы завоеваны) самые нетерпеливые были бы истреблены, а терпеливые превратились бы в покорных рабов. Где же тут духовное совершенство?

Может быть, этот путь не для всех мусульман? Но о какой правде может идти тогда речь? Если правда су-

ществует не для всех, а для какой-то части народа, то это не божья правда. Народ, который не имеет великой цели или общей правды, духовно мертв. А там, где нет жизни, не может быть и совершенства.

Но, оказывается, не все святые отреклись от земных благ. Трое из сопровождавших пророка святых – Габдурахман ибн Гауф, Сагид ибн Абудкас и хазрет Гусман – были известными богачами. В чем же дело? Причиной аскетизма святых, как мне кажется, было неверие в свои силы, возникшее из опасения, что сладости жизни ослабят их веру. Но это могло быть и своеобразным приемом, при помощи которого святые хотели заглушить в людях стремление к богатству. Святые неслыханным аскетизмом изводили себя и, должно быть, верили, что их самопожертвование послужит примером для масс. И хотя их попытка обратить усилия и помыслы мусульман к таким понятиям, как справедливость, благодеяние и преданность аллаху, были продиктованы огромной любовью к людям, они все же дошли до крайности, и путь этот оказался непрочным. Совершенства здесь могли достигнуть люди, сознательно обрекшие себя на мучительную жизнь. История показала, что редко кто отваживался на это. Тут требовались люди одержимые, твердые духом и телом, до фанатизма преданные аллаху, обладающие упорством ученого, беззаветно любящие людей. Почти немыслимое дело, чтобы средоточием всех этих качеств был один человек, и когда все же такой человек объявлялся, он оказывался пророком, гением, злодеем.

Безнравствен тот, кто считает, что любит аллаха и потому постиг истину веры.

Во-первых, нельзя уподоблять человеческую любовь привязанности животного.

Во-вторых, даже если ты стал мудрецом или ученым богословом, это еще не значит, что ты познал аллаха.

Между начитанностью и настоящими знаниями, по моему, такая же разница, как между самой наукой и внешними признаками ее, когда зачастую красноречие

выдается за мудрость, а энергичные, быстро соображающие люди сходят за ученых.

Аллах ничего не создал без повода, а если люди стремятся познать сущность сотворенного им мира, то эта тяга тоже определена всевышним. От познания мира люди обращаются к постижению природы самого аллаха, и, быть может, тогда рождается любовь к нему, ибо люди прежде всего уясняют то, что аллах сотворил их любя и сострадая. Грешно, не поняв всего этого, уверять людей в своей любви к аллаху.

Мудрецом или мыслителем можно назвать только того, кто своим умением, размышлениями и опытностью дошел до сознания высших духовных сил и обязательно соединяет в себе любовь и правду.

Без подобных людей мир превратился бы в хаос. На пути установления истинного и ложного, определения причинности явлений, на пути мучительного искания блага для всего человечества мыслителя забывают не только веселье, но и все удобства жизни. Самые лучшие человеческие творения создаются их умом. Их дела земные, но лишь на ниве их творчества утверждаются основы загробной жизни. И если богословие и оккультные науки рождают слепую веру, то разум мыслителей сеет веру истинную, сознательную.

Но не все мудрецы являются мусульманами. Большинство их, познав природу и человеческий характер, не постигли истины веры. Одни из этих мудрецов не признают аллаха, другие не принимают условий имана, третьи сомневаются в божественном начале восьми основных качеств человека. Однако наиболее энергичные из них нашли электричество и пути его использования, научились ловить молнию, держать связь на далеком расстоянии. Они подчинили своему разуму силу огня и воды, заставив ее работать на человека. И самое главное – они умеют направлять ум сотен людей на полезное дело. И потому мы обязаны им.

Великий пророк Мухаммед, да одарит его аллах милостями своими, писал в священной книге: "Хороший

человек тот, который приносит пользу людям". Мудрецы, по моему убеждению, из таких людей. Нынче этих мудрецов называют тоже учеными, но следует отличать их от ученых богословов.

Теперешние муллы не терпят ученых. Это выдает невежество священнослужителей, склонность их к низменным вещам. И действительно, большинство мулл, научившись арабскому и персидскому языкам, начинают соперничать друг с другом и, движимые гордыней, мечтают лишь о том, как бы возвыситься. Для достижения своей цели они используют любое средство. Обманом и хвастовством сбивают с толку людей. Вот и судите, какая от них польза людям. Нет, муллы превратились в недоброжелателей своего народа.

Муллы, если хотят сделать для людей что-либо полезное, должны прислушиваться к словам правды. Для этого прежде всего надо уяснить себе, что преследование правдивого слова – позор. И не только позор, а преступление, потому что правда именуется еще истиной, а истина – это аллах. И прежде, чем бороться против ученых, постарайся понять, против чего в их лице ты восстаешь.

Пустое себялюбие, равно как и любое другое проявление эгоизма, погубило на этом свете не одного человека. Мало поэтому стать муллой, надо стремиться быть человеком.

Великий Мухаммед, да одарит его аллах милостями своими, однажды сказал: "Когда наступит конец света, один день по своей тяжести покажется людям целым годом".

Мюриды задумались над его словами. И спросили они пророка: "От восхода до захода солнца правоверные молятся пять раз. Молятся о своем спасении. Сколько же раз надо молиться в тот день, о котором вы говорите?"

Пророк Мухаммед, говорят, ответил так: "Это будет известно ученым богословам того времени".

Выходит, пророк не считал обряды чем-то незыблемым, а признавал их обновление. Знают ли об этом муллы? Впрочем, какой из этого толк? Ведь наши медресе обучают точно так же, как и в седую старину. Знания, получаемые в них, не отвечают духу времени и никак не могут быть применены в жизни. Потому муллы и проводят всю жизнь в бесполезных спорах и мелких дрязгах, преследуют друг друга. И это в то время, когда, например, в Турции уже давно открыты учебные заведения, где юношей обучают различным наукам, построено немало военных и других специальных школ.

Оставим в стороне мулл. Есть священнослужители, облеченные большей властью, чем муллы. Это ишаны, направляющие работу мулл целого уезда или даже всей губернии. Ишаны все без исключения окончили медресе, философия их схоластична, и потому вреда от них даже больше, чем от невежественных мулл. Ишаны считают себя истинными проповедниками веры, хотя они, как легко заметить, безнадежно отстали от жизни; мнят себя духовными исцелителями людей, хотя совершенно ясно, что это вовсе не их удел. Это лживые и коварные люди, хорошо сознающие всю шаткость своего положения и никогда не расстающиеся с четкими и чалмой. Их всегда видишь в окружении невежественных людей, слепо верующих в аллаха.

Мы убедились, что вера безгранична, и никто из смертных не в силах ее познать до конца. И тот, кто решительно и с полным сознанием вступил на этот путь, может называться истинным мусульманином. Советом ли, или имуществом он отныне обязан творить добро ближнему. И если он посвятит благодеянию всю свою жизнь, то можно надеяться, что он станет ближе к аллаху. Творить добро – долг каждого человека.

Но есть люди, помыслы и дела которых направлены на то, чтобы жить в достатке и красиво одеваться. Они из кожи лезут, чтобы выставить себя как на базаре и сорвать похвалу в свой адрес или вызвать чью-нибудь

зависть. Но что с того, если кто-то будет завидовать их нарядам? Преследовать в жизни только личные выгоды – значит быть ограниченным человеком. Не от большого ума идет желание человека обладать всеми благами мира. Достоинство человека определяется не внешностью и достатком. Аллах судит о человеке по его сердцу и уму. И люди, которые избрали богопротивный путь, равно как и люди, которые завидуют им, вряд ли когда-нибудь станут полноценными. Если они и помнеют, то, должно быть, благодаря помощи людей невероятно добрых.

Всегда ли осуждается стремление к богатству? Нет. Устроенность жизни как бы очищает ум человека, а достаток создает условия для его развития. Нужда же, бывает, превращает человека в животное, все усилия которого идут на то, чтобы прокормиться, не умереть с голоду. Не имея возможности познать смысл жизни, он остается невеждой, а это противоречит назначению человека. Коран осуждает невежество, считая его глумлением над человеческим именем. Человек должен стремиться к богатству, как к средству, которое, во-первых, дает ему возможность оказывать неограниченную помощь своим братьям, во-вторых, не позволяет ему самому попасть в губительную зависимость от других. И то и другое означает, что изобилие необходимо для обеспечения свободы людей и создания определенных условий для их духовного развития.

Наука постигается не для того, чтобы с ее помощью нажить богатство. Наоборот, богатство должно служить развитию науки.

Знание и ремесло – вот настоящее богатство.

Процесс овладения знаниями или искусством какого-нибудь ремесла – высшее благо.

Но для того, чтобы знания и искусство принесли пользу народу, они должны быть подчинены вере, ибо вера требует от людей благодеяния.

Всевышний создал мир по законам прекрасного, а

людей – с благородным стремлением к совершенству и продолжению рода. Одной из важных предпосылок совершенства является дружба. В ней люди обязаны видеть свой долг. Но долг этот выполним только тогда, когда человек склонен к дружелюбию. Если твое расположение к кому-то вызвало ответное чувство, и если ваша дружба, основанная на взаимной любви и уважении, переросла в привязанность друг к другу, то эту дружбу можно считать настоящей. Прекрасно, когда такая дружба связывает большой круг людей.

Бескорыстная, чистая дружба исключает какое бы то ни было чувство неприязни, эгоизм или попытку человека завоевать себе славу в глазах других, скажем, острым языком или из ряда выходящим поступком.

Есть два способа выделиться, обратить на себя внимание людей.

Первый заключается в том, что человек, столкнувшись со злом или несправедливостью, не опускается до уровня тех, кто творит это зло, а всеми силами противостоит им. Это человек со светлой душой. Его стойкость вызывает уважение.

Второй состоит в том, что человек избирает зло своим оружием. Он чинит людям неприятности, унижает их, если у него в руках власть, оскорбляет, если слаб. Это человек с темной душой. Его поведение оборачивается для него враждебностью людей.

Стремление отличиться во что бы то ни стало рождается себялюбием, что является чертой характера людей, не способных к дружбе. Себялюбие делает человека завистливым, зависть его озлобляет других, ему подобных, и таким образом люди теряют покой и становятся недругами.

Есть три вещи, которые унижают человека. Это невежество, лень и злодеяние.

Невежество – отсутствие знаний, а без знаний ничего не приобретается в этом мире. Не стремиться к знаниям – значит уподобиться животному.

Лень – враг человечества. Она в свою очередь

рождает покорность, инертность, бесстыдство и нищету.

Злодеяние – бесчеловечно. Тот, кто все время норовит сделать людям зло, теряет свою человеческую сущность и превращается в зверя.

Люди должны иметь ума хотя бы настолько, чтобы противостоять этим трем порокам и стать знающими, чтобы быть в жизни энергичными и справедливыми. Надо всегда иметь перед собой примером чудотворную силу аллаха и надеяться на возможность своих рук и мыслей тоже как на чудо, верить, что каждое твое дело пойдет на пользу народу. Тебя хватит ненадолго. Не быть рабом аллаха – значит не быть слугой народа.

Да, всевышний ничего не создал зря. Все, созданное им, логично, имеет добрый смысл и разумно связано с другими его творениями.

Науки, например, как бы олицетворяют развитие людей, путь народов к прогрессу, путь познания людьми аллаха, природы, самих себя.

Долг прежде всего понимается как высокая нравственная категория, как обязанность человека совершать благодеяние.

Говорят: “поступок”, - и обязательно думаешь, что человек должен поступить законно, разумно, по совести.

Говорят: “стремление”, - и веришь, что оно будет направлено к добру, возвышенному, прекрасному.

Пророк Мухаммед, да одарит его аллах милостями своими, писал в хадисе: “Без стремления не бывает доброго дела”. Значит ли это, что для постижения аллаха нужно обязательно соблюдать все обряды, требуемые муллами? Ведь сам пророк, как мы выяснили, не считал обряды чем-то незыблемым. Не идем ли мы по ложному пути?

Хорошо, вы совершаете омовение, молитесь, держите пост, вы стремитесь к воздержанию от мирских или чувственных отрад, но действительно ли все это дает

вам успокоение? Внешне вы спокойны, даже невозмутимы, но так ли спокойна ваша душа?

Совершаемые вами обряды тогда искренни и полны смысла, когда вы всем существом признаете божью правду. И омовение, и молитвы – намазы, и пост должны быть лишь внешним проявлением убежденности; но если вы не прониклись безграничной верой в аллаха, то не превращаются ли эти обряды в величайшее выражение человеческого лицемерия?

Может быть, правы те ученые богословы, которые утверждают, что есть одна вера, настоящая, и она не делится на сознательную и слепую. И обряды, по их мнению, являются лицом веры, украшают ее и только потому необходимы.

Я уверен: редко кто интересуется истинным назначением обрядов. Раньше они служили для сохранения чистоты веры. Служат ли они этому сегодня? Наверное, все-таки глупо, когда люди, по настоянию мулл, молятся ради того, чтобы не казаться неверующими.

Но в чем заключается сущность молитвы?

Правоверный сперва освобождает тело от испражнений и совершает омовение. Становясь на молитвенный коврик, он проводит смоченной в воде ладонью по носкам и подъему ичигов, показывая всем, что он чист и совершил омовение. Потом точно так же проводит ладонями по лицу и шее, имитируя умывание. Надо отметить, что все движения рук идут сверху вниз, так, как стекала бы по телу вода, если бы он мылся. Теперь совершающий намаз готов к общению с аллахом.

Он трогает пальцами уши, и это тоже знак. Знак того, что он признает свое ничтожество перед аллахом и, не смея воздевать руки к нему, ибо аллах везде и нигде, он весь как бы превращается в слух. Взывает к его помощи, чтобы аллах удержал его от соблазнов, ибо он погряз в мирских грехах. Затем покорно складывает перед собой руки – раб стоит перед всемогущим повелителем и молча уверяет его в своей покорности. Оборачивается в сторону Мекки, ибо там родилась вели-

кая вера, и он надеется, что его молитвы будут услышаны аллахом.

Он читает молитву, начиная ее с суры фатиха – восхваления всевышнего. Разъяснять эту суру – долгая история, да и взялся я прокомментировать лишь внешнюю сторону обряда.

Молитва продолжается... Руки прижимаются к коленям и кладется первый поклон. Им как бы говорится, что молящийся непосредственно предстал перед аллахом. Опускается на колени и касается лбом земли, повторяет поклон и выпрямляется. Великолепное выражение мысли, что он, человек, вышел из земли и уйдет в землю, что он продолжит жизнь в потустороннем мире и в конце концов предстанет перед страшным судом всевышнего. Молитва приближается к концу... Последнее коленопреклонение – еще одно приветствие, еще одно выражение своей признательности аллаху, еще одна просьба, чтобы аллах одарил милостями своими пророка, который придет к людям.

Молитва закончена. Творцу принесены покаяние, любовь, благодарность его раба и просьба за будущее всех мусульман.

Вот как выражается человеком его вера.

Но что дает это внешнее проявление самой вере и людям? Кто объяснит это мне?

1897

СЛОВО ТРИДЦАТЬ ДЕВЯТОЕ

У наших отцов и дедов по сравнению с сегодняшним поколением, конечно, было меньше знаний. Они были бесцеремоннее в обхождении, менее культурны, чем мы. Но деды наши обладали такими двумя качествами, которыми мы сейчас никак не можем похвалиться. Это стремление к единству и забота о чести.

Мы приобрели многое, стали образованнее: жизнь безудержно движется вперед. Но, не вернув себе этих двух возвышающих человека качеств, мы не сможем встать в ряд с великими народами. Больше того, все наши достижения и поиски оборачиваются не на пользу нам, а во вред.

В давние времена в народе умели почитать лучших мужей. Самых мудрых и честных из них облачали особыми полномочиями и называли “ель-басы” – глава народа и “топ-басы” – предводитель общины. Эти избранные решали тяжбы и управляли жизнью страны, а все остальные беспрекословно подчинялись их воле и занимались своими большими или малыми хозяйственными делами. В народе говорили: “Возьми в руки альчик и, если годится, сделай из него битую”, - но при этом добавляли: “Когда каждый мнит себя бием, людям тесно на земле; когда народ един со своим вождем, он не сгорит и в огне”.

Да, народ стоял стеной за своих предводителей, отдав им в руки бразды правления и помогая им во всем. Он не замечал недостатков своих кумиров, славил их прозорливость. И, почитая их как божество, он становился лучше и сам. О чем же, как не о благоденствии и возвышении своей страны осталось печься вождям, когда богатство народа было их богатством, а люди были их братьями?

В степи бытовала и такая пословица: “Кто не дорожит своею честью, того чужой обидит”. И снова люди предостерегали друг друга: “Жаждающий отмщения за личную обиду приносит вред общему делу”.

Говорили еще: “Шестеро склочников упустят то, что они уже держат в руках, четверо дружных добудут даже то, что спрятано на небе”, “Кто любит дорогу, найдет казну, кто любит спор, повстречает беду”, “Родич может потерять человеческий облик, но никогда не теряет кровных уз”.

Да, когда в аулах упоминали имена предков и взывали к их духу, сородичи прекращали междоусобицы и

забывали всякие обиды. Вставали как один на защиту обиженного.

Где сейчас эти два высоких качества? Они тоже были плодами достоинства и стойкости, и, потеряв эти славные качества предков, мы потеряли все.

Теперь не дружат. Душевное расположение заменил обман. И не умеют враждовать. Гнев подменен завистью и склоками.

1897

СЛОВО СОРОКОВОЕ

Кто ответит на мои вопросы?

Почему у нас, у казахов, хвалят мертвых, а о живых ходит лишь недобрая молва?

Почему ослабевшие старики ладят с молодыми, а между собой, хотя и теряют каждый день кого-то из своих ровесников, не могут жить в согласии?

Мы болеем душой за дальнего родственника и любим его, как родного брата, пока он живет на чужбине. Но когда ему удастся вернуться на родину, мы через некоторое время обрушиваемся на него как на врага. Почему так происходит?

Увидав достойного в чужом народе, мы восхищаемся им, превозносим до небес, называя его лучезарным, светоносным... Но почему мы не призываем своих соплеменников, будь они даже на голову выше чужаков?

Почему, приезжая в далекую чужую страну, человек врет без зазрения совести, хвастаясь своим краем, а возвратившись домой, снова лжет, теперь уже расточая похвалы чужим землям?

Почему казах обожает своего ребенка, пока тот мал, и быстро охладевает к нему, когда он уже вырос?

Почему иных родичей не докличешься на радостный той или тяжкие похороны, но они тут как тут, когда

дело доходит до набегов и воровства?

Как понять родича, который и пальцем не пошевелил, чтобы твой скакун первым пришел к финишу, но обиделся, когда ты обошел его при делении приза?

В старину люди до самой смерти помнили оказанную услугу. "Такой-то, дай бог ему счастья, помог мне добраться до жилья, когда мой конь вконец выбился из сил", - с благодарностью вспоминали они. Почему в наши дни, приняв твою помощь, люди тут же забывают об этом?

Чем объяснить, что сын бая, обнищав, не стыдится воровать, а служить другому баю считает для себя зазорным?

Двое хороших людей не могут ужиться в одном ауле, а два подлеца сойдутся так тесно, что их водой не разольешь. Как это получается?

Почему тот, кого ты считал другом и посадил на скакуна, отвернулся от тебя, получив стригунка от твоего недруга?

Почему порой человек не довольствуется привычной беседой с умным человеком, а до смерти жаждет услышать слово врага?

Почему человек не желает счастья своему другу? И почему, если друг как-то возвысился, непримиримым врагом ему становится именно этот самый человек?

Есть люди, которые не могут найти себе советчика. Но почему они избегают тех, которые способны видеть всю их подноготную?

Некоторые люди в гостях ведут себя так, как будто пригнали с собой весь скот. Но почему они отгоняют скот подальше от дома, когда к ним самим приезжают гости?

Почему люди всегда жаждут мира, если он очень скоро утомляет их?

Почему живые, вдохновенные люди неимущи даже тогда, когда они правят народом?

Почему токал – младшие жены – всегда строптивы?

Почему люди безнравственные всегда решительны?

Почему глупые упрямы поступают наперекор рассудку?

Почему сдержанные, ведущие умеренный образ жизни люди считаются слабыми, а распутники и хвастуны, везде и всюду учиняющие скандалы, слывут удалыми?

Казахов не удивишь правдивым словом. Они не прислушиваются к нему, отмахиваются от него так, словно бы им недосуг заниматься пустыми разговорами. Но стоит появиться вымыслу, как они сбиваются вокруг него, подобно молоку, в которое брошена закваска, и не уйдут, пока не дослушают его до последнего слова. Почему же казахи падки на кривду?

1897

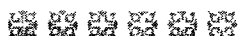
СЛОВО СОРОК ПЕРВОЕ

Человек, который по-настоящему озабочен будущим казахов и собирается не только давать советы, а и осуществлять их на деле, должен удовлетворять одному из двух требований.

Первое условие: в руках этого человека должна быть сосредоточена вся власть по управлению народом. Только тогда он сможет насильно заставить учиться. Дети должны быть определены в различные медресе, ибо наук великое множество и необходимо овладеть ими всеми. Девушек тоже следует приобщить к учебе, пусть они изучают хотя бы религиозные науки, если невозможно заняться другими. Надо добиться, чтобы народ дал средства, необходимые для учебы детей и их содержания. И вот тогда, когда юноши и девушки обогащают себя знаниями, а их состарившиеся отцы уже перестанут повелевать степью, может быть, тогда казахи и выправят свое незавидное положение.

Второе условие: в руках этого человека должны быть несметные богатства. Только тогда он будет способен одарить всех казахов, у которых заберет детей, чтобы послать их на учебу.

Но нет сегодня такой власти, которая была бы так сильна, чтобы держать народ в повиновении. И не найти в степи богача, который был бы в состоянии задобрить миллионы людей. А словами казаха не возьмешь. угрозами его не испугаешь, упреками в наследство от отцов, вместе с материнским молоком вошло оно в их кровь и плоть и убило в них стремление к прекрасному. И не думают они, что есть на свете вещи более интересные, чем глупый смех, шушуканье, споры и грызня. Если и приходит им в голову такая мысль, она долго не задерживается. Тщетно доказывать это казаху: в одно ухо впустит он твои слова, из другого выпустит. Так кто же мы в конце концов – народ или неуправляемая толпа? И что нам предпринять, чтобы стать просвещенным народом?

1898 СЛОВО СОРОК ВТОРОЕ

Пристрастие казаха к дурному объясняется бездельем. Если бы он занимался хлебопашеством или торговлей, у него не оставалось бы и мало-мальски свободного времени на глупости. Но казах не привык пахать землю или торговать.

Безделье же превратило казаха в бродягу. Выпросив у кого-нибудь на время лошаденку, он скитается из одного аула в другой, чтобы жить на дармовщину, или собирает сплетни, стараясь вовлечь людей в интригу и рассорить их, или же сам вместе с подобными себе строит другим козни. Честный труженик посчитал бы такую жизнь собачьей. Как ни тяжела работа, он не применяет ее на бродяжничество.

Богачам кажется скучным жить, занимаясь разведением скота. Они оставляют стада на попечение пастухов или своих малолетних детей и покидают дома. Бо-

гачи терпят, когда их стада становятся добычей воров и хищников или гибнут от холода и бескормицы, но они не могут вынести, когда остаются в стороне от участия в заговорах, сплетнях и дрязгах. Они обязательно должны разъезжать по аулам, встречать во все споры и тяжбы, а потом, развалившись за чужим дастарханом, развлекаться пересудами о людских несчастьях.

Это превратилось в привычку народа, ибо плохое быстро становится достоянием толпы.

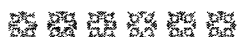
В степи теперь не ценят людей, знающих толк в ведении хозяйства, умеющих пасти и выращивать скот, зато почитают смутьянов и сплетников. Немало добрых казахов побросали свое большое или маленькое хозяйство и скитаются сейчас по степи. Они выуживают сплетни, ищут ссор, питаются у чужих дастарханов. Им нет дела до того, что хозяйства их, за которыми присматривают знакомые или соседи, хиреют, а семья терпят нужду.

Не богатством хвалятся нынче люди, а умением надуть честного человека, не умом и честью гордятся, а искусством составления доносов на своих врагов. Даже бедняк-однолошадник, никогда не державший в руках нарядной камчи, познав эти два "искусства", вымогает у какого-нибудь бая хорошего коня, ест жирный бесбармак, садится в гостях на почетное место.

Эти люди знают богачей, равнодушных к лести, как свои пять пальцев. Сперва они добиваются их расположения "добрыми советами", а потом и вовсе подчиняют их себе. "Вы только прикажите, - лебезит подобный "советчик". - А я уж живота не пожалею ради вас. Готов идти в огонь и воду .." Глядишь, - он уже распоряжается богатством своего подопечного, будто собственным, и становится в ауле уважаемым человеком. Несчастный же богач не понимает, что отныне он навсегда потерял свою независимость и спокойствие. Не видит он, что зря раскошеливается. Постепенно он привыкает по любому поводу советоваться с проходимцем, который стелется перед ним коровьей иноходью,

чтобы не потерять своего положения. “О мой повелитель! Неужели вы не знаете его? – нашептывает он на ухо баю о человеке достойном. – Ведь это же известный интриган! На эту его уловку вы должны ответить так, а вот на ту – эдак”. И добивается того, что бай начинает заноситься и говорить доброму человеку не те слова. Отворачивается от бая добрый человек, недовольный разговором с ним, а советчику только этого и надо. “Вот видите, каким он оказался? --заклучает он. – Хорошо, что вы последовали моему совету. Хитрил ведь! Разве доброжелатель так поступил бы?..” Теряет волю бай и отныне и шагу ступить не может без своего советчика. Перестает он верить людям, и люди больше не верят ему.

Таков нынче разум стелняка и образ его жизни.

1898

СЛОВО СОРОК ТРЕТЬЕ

Душа и тело даны человеку природой. Свойства же его различного происхождения. Одни, так называемые произвольные, рождаются вместе с человеком, другие приобретаются им в результате труда. Потребность есть и пить – прирожденная. Сон тоже. Желание увидеть мир и познать его – также произвольная потребность. И только ум и знания являются плодами трудовой деятельности человека.

Человек познает мир, наблюдая глазами, слушая его звуки ушами, прикасаясь к предметам руками, вдыхая запахи носом, определяя вкус языком. Все его ощущения – и приятные и неприятные – запоминаются ему, как определенные образы. Усваиваясь указанными пятью органами чувств, они располагаются в памяти в определенном соотношении, создавая некую систему образов. Образность того или иного явления или пред-

мета, прочность закрепления его в памяти находятся в прямой зависимости от силы впечатления, произведенного этим предметом или явлением. Впечатление от какого-нибудь нового явления может привести в движение целый ряд ранее усвоенных образов, и некоторые из них становятся еще более яркими, а другие тускнеют. Итак, мы имеем дело не с системой неких застывших образов, сложившейся от первоначального восприятия, а с непрерывно изменяющейся формой познания мира. Человеческий дух постепенно крепнет этими приобретениями – радостями и переживаниями. Нетрудно понять, почему сила духа на первых порах слаба: она в этот период, в основном, зависит от объема или суммы познаний. То есть, чем больше отягощена память, тем больше крепнет человеческий дух, его воля. Человек критического ума, склонный к анализу, умеющий отделять нужное от ненужного, как правило, обладает сильным духом. А тот, кто не размышляет над услышанным и увиденным, не только не приобретают нового, но и теряет старые познания. Дух его слабеет. Человека, понявшего это, думается, уже можно назвать умным.

Но есть иная категория людей. “Что я могу поделать, раз бог не наделили меня умом? – разводят они руками. – Он создал нас неодинаковыми: ты умен, а я – нет...” Эти люди клеветают на бога, чтобы обелить свое невежество и леность. Разве бог говорил кому-нибудь из них: “Не наблюдай, не прислушивайся, или не задумывайся над тем, что увидел и услышал, или не запоминай ничего?” Разве бог заставил его, скажем, предаваться безудержному веселью, гнаться за угощениями, подолгу спать или хвастать? Нет, не бог виноват в том, что этот человек потерял духовные ценности и превратился в животное.

Вообще, странных людей на свете хоть отбавляй. Есть и такие, которые согласны, что ум складывается в процессе труда, а желание – это произвольное чувство, изначально заложенное в человеке. Спорить тут не при-

ходится, ибо стремление познавать можно заметить в каждом ребенке. Но дальше эти люди утверждают: у кого было больше желания, те, понятно, стали умными, а у кого желания было меньше, те не смогли ничего достичь. Неверное утверждение. Мы уже говорили: сила духа на первых порах жизни человека незначительна, и если не развивать своего стремления к познанию, то легко потерять даже то малое, что имеешь. Мастерство человека, его искусство шлифуются непрерывными занятиями, упражнениями. Бездеятельность приводит к тому, что постепенно начинают стираться те или иные грани мастерства, а потом перестает существовать и само мастерство. Человек может даже не заметить, что он стал другим. Ведь мастерство или знание не предупреждает, вот, мол, я ухожу... Просто человеку нужно всегда помнить, с каким трудом он рос и познавал мир. Потеряв свои знания однажды, неимоверно трудно овладеть ими снова: может не хватить силы духа.

О силе духа, или, как говорят, о душевной силе, можно писать бесконечно, ибо рассуждения о ней представляются мне началом самостоятельной науки. А всякая наука беспредельна...

Но есть три свойства, которые, как мне кажется, составляют основу человеческой сущности.

Первое – живость восприятия. Что бы ты ни увидел и ни услышал, о чем бы ни узнал, ты должен не только быстро установить суть нового, но и выяснить, что оно даст тебе в будущем. То есть необходимо определить при этом две возможные крайности: какая будет от него польза и какой вред. Без подобной подвижности ума, которая в кратчайшее время выясняет степень ценности нового, нельзя считать достаточно полезной даже самую кропотливую и долгую учебу. Человек обязан научиться вовремя придумывать сложившееся положение, вовремя принимать решение и осуществлять его, короче говоря, он должен вовремя сказать свое слово. В противном случае его всю жизнь будет преследовать раскаяние. “Ах, какая досада! – будет думать он. – Надо

было поступить иначе. Упустил я время...

Второе – это свойство, объясняемое через притягательную силу однородного. Эта сила в способности сравнивать то новое, что человек узнал, с уже известными ему истинами. Действительно ли они однородны полностью? Или, скажем, схожи только отдельные свойства? Желание установить связи между новым и старым заставляет человека спрашивать о непонятном у других, изучать его по книгам, размышлять.

Третье – это впечатлительность сердца. Ее можно сохранить, если оберегать сердце от хвастовства, корыстолюбия, легкомыслия и беспечности. Тогда, как в чистом зеркале, отразится в сердце любой образ, и он воспримется всем человеческим существом и запомнится надолго. Если же не удастся сохранить сердце в чистоте, то исказится отраженный в нем мир: он предстанет неверным и тусклым. Какой смысл имеет для человека подобное знакомство с новым? Оно увидено им в ложном свете и обязательно приведет к ошибкам.

Силой своих рук человек добывает имущество: оно несет в себе благо жизни, но в нем достаточно и вреда. Человек обязан знать обо всем этом, иначе он не удержит своего состояния.

Силой духа и волей человек постигает науку. Но и у науки есть свои сильные и слабые стороны. О них тоже должен знать человек, тогда ему будет ясно, как развивать науку и извлекать из нее предельную пользу для блага народа.

Но все хорошее в мире имеет свою меру, и знать ее – большой дело. Нельзя, например, уподобляться человеку, который фанатично отдавшись делу, теряет здравый рассудок. Все, что сверх меры, – зло. В еде и питье, в смехе и веселье, в объятиях и поцелуях, в стремлении накопить богатство, в ловкости и хитрости, в одежде – во всем должна присутствовать мера.

Древние мудрецы говорили: "То, в чем ты всегда находишь радость, однажды принесет тебе и огорчение". Так пусть не останется тайной, что живость восприятия

и умение сопоставлять вещи – это две силы, которые, объединившись, дают все необходимое человеку. В них сокрыто и добро и зло. И карьеризм, и хвастовство, и злобность, и лживость, и все остальные пороки рождаются ими.

Умея отличать хорошее от плохого, человек в силах не поддаваться пагубным страстям. Но одним разумом все же не устоять. Разум должен объединиться с волей, и тогда можно обуздать страсти. Тот, кто обладает этими качествами, может управлять живостью восприятия и силой притяжения однородного однородным, как верным иноходцем, которому знаешь где доверить поводья.

Но если разум и воля твои невелики или ты обладаешь лишь одним из этих качеств, - считай, что ты потерял власть над двумя свойствами духа. Ты окажешься в положении всадника, который, сев на невзнузданного дикого коня, рискует разбиться о скалы, упасть на камни или свалиться в воду. Бог знает, где и когда это случится. У тебя нет иного выбора, кроме как ждать беды. Развевая полы халата и устремив глаза в небо, ты несешься, и унижение от собственного бессилия будет преследовать тебя до самой последней минуты.

1898 СЛОВО СОРОК ЧЕТВЕРТОЕ

Самый жалкий человек – это человек без стремлений. Но стремления бывают разные, да и люди непохожи друг на друга: по-разному идут к цели. Надо сказать, что само по себе это свойство воспитывает постоянство и обогащает ум.

Независимо от того, имеет ли человек какое-то стремление или не имеет, он радуется, когда его кто-то хвалит.

Душа его тянется к этому человеку и зачастую он

даже не думает о том, заслуженная ли это похвала или незаслуженная.

Человек обычно делится мыслями с близкими себе людьми, и когда ждет одобрения своего поступка или признания заслуг, то ждет этого именно от них. Похвалы людей иной среды он не жаждет так сильно. Странно идет человек к славе.

Большинство людей стремиться к благополучию. И это понятно.

Досадно, когда видишь людей, рвущихся к власти или богатству. Для таких, как говорится, в достижении своей цели все средства хороши. Жадностью и хитростью накапливают они богатство, ибо знают: народ не осудит толстосума, превратись он хоть в собаку. Разве не народ сложил такие пословицы: "Кто богат, тот и прав" или "У богатого лик светел, темен он лишь у нищего?" И вот люди считают, что только богатство приносит почет и славу, и они правы, если смотреть на мир глазами степного народа. Но с общечеловеческой точки зрения – это, конечно, глупо и неверно.

И точно так же, как жаждут богатства и похвал, люди хотят прослыть храбрецами, знатоками, ловкачами, хитрецами, святыми людьми – ходжи и муллами... При этом каждый мнит себя самым необходимым для народа человеком. Они делают свой выбор, прощупав пульс казаха и определив, какое из перечисленных "достоинств" сейчас больше в цене и принесет им выгоду. Это не тот выбор, о необходимости которого для народа узнают по книгам.

Люди, интересующиеся книгами, знают, что сперва надо позаботиться о душевной чистоте, а потом уже посвятить себя служению аллаху и народу.

Разве думают сейчас казахи о чистоте души? Наоборот, для того, чтобы достичь какой-то большой цели, считают они, надо стараться быть нечувствительными, грубыми.

Разве не видно теперь, чему учились казахи и что составляет их стремление?

1898

СЛОВО СОРОК ПЯТОЕ

Самым веским доказательством существования аллаха является то, что многие тысячелетия люди на разных языках говорят об одном и том же: о великом и непогрешимом боге. Сколько бы ни было видов религии, все они утверждают, что богу присущи справедливость и любовь.

Мир создали не люди – они только познают уже сотворенный аллахом мир. Люди стремятся к высшей справедливости и любви, и мудрым становится тот, кто искренне поверил и понял величие аллаха. Именно искренне поверил, а не заставил себя уверовать в это.

Сущность человека составляет любовь, справедливость и душевность. Люди не могут обходиться без этих начал. Просто в жизни не бывает случая, когда бы не участвовали они и не предрешали ту или иную человеческую судьбу. Таким создал всевышний наш мир.

Даже у жеребца, когда он покрывает кобылу, проявляется любовь.

Ученый и мыслитель – гордость человечества. Ими становятся те, у кого больше чувств и ума. Мы не придумываем науку, она появляется как результат наших ощущений, наблюдений и размышлений о созданном вокруг нас и организованном для нас мире.

В СЕРИИ “УРАЛЬСКАЯ БИБЛИОТЕКА” ВЫШЛИ:

1. Г.Л. Мухин “Лицо старого Уральска” Выдержало 3 тиража подряд. (Книга уральского краеведа о фотографиях с видами старого Уральска К открытию выставки “Старый Уральск”)

2. Г.Т. Хохлов “Путешествие уральских казаков в “Беловодское царство” (Репринтное издание. Раздел: Первоисточники. К юбилею выхода книги в дореволюционной России)

3. Р.А. Абузяров “Уральск — поэтическая Родина Габдуллы Тукая” (Биографическое и литературоведческое произведение уральского профессора филологии. К юбилею поэта)

4. В. В. Бузунов “Костры моей души” (Сборник стихов знаменитого уральского поэта)

5. Ю.И. Асманов “Записки старого газетчика” (Исторические очерки знаменитого уральского фотокорреспондента)

6. А.Г. Трегубов “От Гугни до Толстова” (Историческое описание всех атаманов Уральского казачьего войска, составленное уральским краеведом)

7. Н.Г. Чесноков “На куполах столетий отблеск” (Историческое произведение старейшего уральского журналиста и краеведа)

8. А.П. Ялфимов “Казачий норов” (Художественное произведение уральского писателя-фольклориста)

9. Н.Г. Чесноков “Приняли меня славно” (Литературоведческое произведение старейшего уральского журналиста и краеведа о поездке А.С. Пушкина в Уральск К юбилею поездки в Уральск)

10. Н.М. Щербанов “Поехал я в Уральск...” (Литературоведческое произведение лучшего литературоведа по уральской тематике о поездке А.С. Пушкина в Уральск. К юбилею поездки в Уральск)

11. Г. Отебали “Джамбейтинские немцы” (Биографическое документальное произведение)

12. Календарь “Лица старого Уральска” (Альбом старинных фотографий жителей Уральска)

13. А.З. Курлапов “Курени” (Историческое произведение уральского краеведа, написанное по документальным источникам. Книга выпущена при финансовой поддержке Литвинова С.)

14. Н.Г. Чесноков “Расправа. Голод” (Историческое произведение послереволюционного периода жизни в Уральске)

15. Ю.И. Асманов “Записки старого газетчика” (с изменениями и дополнениями)

16. Н.Ф. Савичев “Уральская старина. Рассказы из виденного и слышанного” (Избранное из художественных произведений одного из лучших уральских писателей дореволюционного периода. Впервые издано после революции. Вступление и комментарии Н.М. Щербалова. Раздел: Классики. Книга выпущена при финансовой поддержке Голубева А.В.)

17. Ж. Акбаев “Мир Абая” (Посвящается году Абая в России) (Биографическое и литературоведческое произведение уральского краеведа)

18. П.С Паллас «Путешествия по разным провинциям Российской империи» (избранные главы) (Записки известного путешественника 18 века о пребывании в Приуралье)

Серия “Уральская библиотека”

АБАЙ

“Слова назидания”

Тираж 1000 экз., формат А5, бумага офсетная.

Издательство ТОО “Оптимa”

Г.Уральск, ул. Фрунзе, 49, тел. 8-(3112) 51-09-74,
50-44-50

E-mail: bryndin@aport.ru

www.optima-uralsk.com

Издатели благодарят ТОО "Техстрой ЗКО" и лично

Искарова Аяза Борисовича

за финансовую помощь в издании книги

Абая "Слова назидания".